

Назаров М., Тожиева З.

ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ

(Ўқув қўлланма)

Тошкент - 2003

Ўқув қўлланма Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўқув методика бўлими томонидан нашрга тавсия этилган.

Муаллифлар: г.ф.н. доцент Назаров М.И., г.ф.н. доцент Тожиева З.Н.

Ушбу ўқув қўлланма замонавий география фанининг янги йўналишларидан бири — ижтимоий географияга бағишланган. Унда, ижтимоий (социал) географиянинг шаклланиши, предмети, фанлар тизимида тутгаи ўрни, тузилиши ва ҳозирги замон вазифалари кўриб чиқилган. Ижтимоий географиянинг мавқеидан туриб, аҳоли, тиббиёт, рекреация, хизмат кўрсатиш, таълим ва қишлоқ жойларни географик ўрганишнинг илмий — назарий ва амалий масалалари ёритилган.

Қўлланма олий ўқув юртларининг талабалари, магистрлари ва аспирантлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

проф. А.С.Солиев

Такризчилар

и.ф.д., проф. Абирқулов Қ.Н.

и.ф.н., доцент Бўриева М.Р.

СЎЗ БОШИ

Жамият ривожланишининг қонуниятларини кўпчилик фанлар ўрганади. Унинг ҳудудий ташкил этилиши масалаларини тадқиқ этишда замонавий иқтисодий ва ижтимоий географиянинг аҳамияти катта. Авваламбор, бевосита моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ёки хўжаликлар географияларининг ривожланиши билан таркиб топган иқтисодий география, ўтган асрнинг 80 йилларига келиб, ҳозирдаги иқтисодий ва ижтимоий географияга айланди, яъни унинг ижтимоий (социал) қаноти тезроқ ривожланди. Мазкур фан ривожланишининг ички мантиқидаги бундай қонуний жараёнларнинг марказида, инсон ва унинг ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ барча мураккабликларнинг ҳудудий қирраларини ўрганиш масалалари ётади.

Ижтимоий география, география фанлари тизимидаги аҳоли ва у билан алоқадор барча ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг ҳудудий қонуниятларини тадқиқ этувчи, янги ва тез ривожланаётган тармоғидир. Унинг шаклланиши ва ривожланиши бир томондан география фанларининг ўз ички ривожланиши мантиқи ва, иккинчи томондан эса унга бўлган «ижтимоий буюртма» билан чамбарчас боғланган.

Ҳозирги даврда ижтимоий географияни, мустақил фан тармоғи сифатида тўла шаклланган деб бўлмайди. Унинг шаклланиши жараёнлари давом этмоқда, Айниқса, ижтимоий географиянинг тадқиқот объекти, тузилиши, фанлар тизимида тутган ўрни масалааларига янада ойдинлик киритиш зарур.

Ижтимоий географик тадқиқотларнинг диққат марказида (яъни махражида) доимо инсон омили ётади. Шунинг учун ҳам ижтимоий географияни шаклланишининг илк асоси бевосита аҳоли географияси билан боғланган. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси, рекреация, тиббиёт, маданият, таълим ва фан географияларининг ривожланиши билан ижтимоий география янада кенг қулоқ ёзди. Шунинг билан бирга унинг жинойтчилик, ҳулқ — аъвор ва турмуш тарзи географиялари каби бўлимлари ўз тадқиқотчиларини қутмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳамда бундай тадқиқотга бўлган мавжуд эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда, олий ўқув юртларининг ижтимоий география ўқув дастури асосида илк бор ўзбек тилида тайёрланган ушбу ўқув қўлланманинг яратилиши долзарб аҳамиятга эга. Шунга қарамай, мазкур ишда ҳатто тор маънодаги ижтимоий географиянинг барча масалалари тўла қамраб олинмаган. Қўлланма, кўршлаётган илмий — назарий масалаларнинг ўта долзарблиги, уларнинг ҳозирча тўла асосланмаганлиги, айрим йўналишлар бўйича етарлича илмий ишланмаларнинг йўқлиги сабабли баҳс — мунозарали жихатлар ва камчиликлардан ҳам ҳоли эмас.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, жаҳон андозаларига мос ҳолда бу фан ўз ичига барча ижтимоий географик фанларни

муассамлаштиради. Аммо, ушбу тадқиқотда муаллифлар ижтимоий географияни кўпроқ тор маъносида кўриб чиқишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар.

Ўқув қўлланмадаги сўз боши, I, II, V, VII боблар г.ф.н., доцент М.И.Назаров; III боб— г.ф.н., доцент М.И.Назаров ва г.ф.н., доцент З.Н. Тожиева; IV, VI боблар — г.ф.н.доцент З.Н.Тожиевалар томонидан ёзилган.

Муаллифлар ўқув қўлланмани янада тўлдириш ва такомиллаштириш бўйича биддирилган барча талаб, истак ва камчиликлар учун олдиндан ўз миннатдорчилигини билдирадilar.

БИРИНЧИ БОБ. ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ ОБЪЕКТИ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ҳозирги замон фанлари тизимида бевосита аҳоли ва у билан боғлиқ масалаларни ўрганишда замонавий иқтисодий ва социал география алоҳида ўрин тутди. Айниқса, унинг социал география қаноти жамият ёки аҳоли ижтимоий ривожланишининг ҳудудий қирралари, қонуниятларини ўрганиши билан муҳим аҳамияга эга.

Сўнгги ўн йилликлар тажрибаси шуни кўрсатадики, анъанавий иқтисодий ва социал география фанининг тадқиқот объекти ва предмети доираси анча кенгайди, мукаммаллашди. Авваллари илмий тадқиқотларнинг негизида кўпроқ, ишлаб чиқариш кучлари ва уларни ривожлантириш масалалари ётган бўлса, бугунги кунга келиб, аҳолининг ўзини ёки инсоннинг ижтимоий эҳтиёжлари билан боғлиқ, масалаларни ҳар томонлама ўрганишга, айниқса, аҳолининг ижтимоий, маданий — маънавий турмуш тарзини ҳудудий ташкил этиш қонуниятларини тадқиқ этишга эътибор кучайди ва шу аснода ижтимоий географиянинг фан тармоғи сифатида шаклланиши жараёнлари тезлашди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда бир қатор ижтимоий фанлар, биринчи навбатда иқтисодий фанлардаги «ижтимоийлашув» жараёни том маънода иқтисодий географияга ҳам хос. Бинобарин, аҳоли географияси, ахотш манзилгоҳлари географиясининг ривожланиши билан иқтисодий географиянинг социал қаноти шакллана бошлади.

Иқтисодий географиянинг ривожланиши ва унинг муҳим қисми бўлган социал географияга (бу ерда у том маънода) эътиборнинг кучайиши айрим олимлар томонидан ҳатто Баранский — Колосовский илмий мактабининг асосий кўрсатмаларидан қайтиш сифатида ҳам тушунилади. Бироқ, иқтисодий географиянинг ижтимоийлашувини унинг тармоқларини бир томонлама ривожланишда деб эмас, балки ўзаро уйғунликда, бир-бирини тўлдиришда, бойитишда деб тушунмоқ мақсадга мувофиқдир.

Ўтган асрнинг 30—йилларидаёқ Н.Н.Баранский «социал география»ни яратиш масаласини кўндаланг қўйган эди ва кейинроқ, уни муҳим бўлимларининг асосий масалаларини (аҳоли географияси, хўжалик географияси, шаҳарлар географияси ва б) ўрганди. Ўша даврдаёқ Н.Н.Баранский таъкидлаган эдики, иқтисодчи географ нафақат аҳолининг таркиби, жойлашуви, аҳоли манзилгоҳларининг тавсифини, балки унинг фикр — ўйлари, урф — одатлари ва маданиятини ҳам билиши керак. Ижтимоий география, география фанлари тизимидаги янги шаклланиб келаётган йўналишлардан биридир. Унинг тадқиқот объекти ва предмети тўла шаклланмаган ва бу борада олимлар ўртасида ҳозиргача баҳс — мунозаралар мавжуд.

Турли даврларда бевосита ахоли, яъни унинг яшаш, меҳнат қилиш, дам олиш, соғлиғини сақлаш ва бошқа ижтимоий, маданий — маънавий ҳаёт фаолиятлари билан боғлиқ масалалар хорижда ва шунингдек, собиқ Совет иқтисодий географияси доирасида ҳам ўрганиб келинган. Шунинг учун ҳам Ю.Г.Саушкин ижтимоий географияни иқтисодий географиядан ажратиш, иқтисодий ва социал географияни ривожланишига зид эканлигини, реал борлиқни англашга тўла жавоб бермаслигини, яъни инсонни ижтимоий ҳаёти мураккабликлари билан иқтисодий географиядан «сутуриб» ташлаб бўлмаслигини ҳам уқтиради (Вопросм географии, № 115, стр. 19).

Ҳозирги кунда ижтимоий географиянинг тор ва кенг маънодаги талқини мавжуд: Жумладан, профессор А.С.Солиевнинг таъкидлашича, тор маънодаги ижтимоий география (яъни, социал география) — бу бевосита инсон ҳаёти билан борлиқ масалаларнинг ҳудудий жиҳатларини, унинг ўзи яшаб турган муҳити билан муносабатини ўрганувчи фандир¹. Кенг маънодаги ижтимоий география эса ўз ичига тор маънодаги социал география ва инсоннинг ижтимоий ҳаёт тарзи, маданий, маънавий, рухий ривожланиши масалаларининг ҳудудий қирраларини ҳам қамраб олади.

Ижтимоий географиянинг ривожланишидаги илк ўзгаришлар хорижда (Европа) кўзга ташланади. Хусусан, «социал география» тушунчаси XIX асрнинг охириларидаёқ француз мактаби вакили, иқтисодчи ва социолог Ле — Пле томонидан фойдаланилганлиги манбалардан маълум. Яна бир тадқиқотчи Г.С.Дунбарнинг таъкидлашича, ушбу тушунча илк бор П.де Рузьенинг 1884 йилда чоп этилган социал география бўйича изланишларида қўлланилган.

Ле — Пле илмий мактабининг таниқли намоёниси Э.Демолен эса социал географияни «социогеография» тарзида талқин қилади ва унинг моҳияти маҳаллий шарт— шароитлар (шу жумладан табиий шароитлар)ни ижтимоий ривожланишга, «ижтимоий гуруҳ»ларнинг вужудга келишига таъсири сифатида тушунтиради,

Тахминан шу даврларда, яъни 1895 йили социал география тушунчаси Э.Реклю томонидан унинг салмоқли асари бўлган «Умумий география» да қўлланилди. Бунда у социал географияни табиий шарт—шароитларнинг кишиларни меҳнат ва турмуш тарзига ҳудудий жиҳатдан ўзгарувчан таъсир этиши маъносида тушунган. Аммо, шунга қарамай «социогеография» мактабининг вакиллари ҳам, Э.Реклю ҳам социал география тушунчасининг моҳиятини аниқ очиб беролмадилар ва география фанида янги фан йўналишини яратдилар, деб ҳам бўлмайди.

XX асрнинг бошларига келиб Нидерландияда география ва социологиянинг уйғунлашувидан вужудга келган «янги фан» — социал география пайдо бўлди. Унинг предмети «жамиятдаги гуруҳлар ва ўзаро алоқадорликларнинг регионал тақсимланишини ўрганиш» деб тушунилади. Мазкур фан тармоғининг айнан Нидерландияда пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Чунки, унинг амалий вазифалари, аҳолиси зич ва ер ресурслари тақчил бўлган Нидерландияда минтақавий

режалаштириш масалаларини ҳал этишда ўта долзарб аҳамият касб этди. 50 — 60 йилларга келиб эса социография қишлоқ жойларидаги ҳудудий ижтимоий тафовутларни ўрганувчи фан сифатида Амстердам университетида ривожланди. Худди шу ўринда биз социал географияни объектив ва шиддатли ривожланишининг нафақат Нидерландия, балки ҳоҳлаган капиталистик мамлакат учун хос бўлган манбаларини аниқлашимиз мумкин. Бундай манбалар, сабаблар ушбу давлатлардаги минтақавий тафовутларнинг кескинлашуви, шаҳарлар ривожланишининг танглиги каби ўта долзарб муаммолар билан боғлиқ.

Баъзи бир ғарб олимлари ижтимоий географияда тадқиқотларнинг хулқ — атвор (поведенческий) ҳамда «фаровонлик» («благосостояния») мавқеидаги ёндошувларини ажратиб кўрсатишади. Биринчи ёндошув — бу хўжаликни макондаги табақаланишини субъектив равишда, яъни одамларнинг оқилона йўналтирилган хатти-ҳаракатлари орқали асослаш, ташкил этиш билан боғлиқ. Иккинчи, яъни Д.Бартельс асослаб берган «фаровонлик» ёндошуви нуқтаи — назаридан бажариладиган социал географик тадқиқотларнинг вазифалари жамиятнинг дискриминация қилинган гуруҳ ва ҳудудларини аниқлаш, тадқиқ этишдан иборат. Уларга камбағаллик, очлик, ҳокимият, инсонга муносиб ҳаёт шароитларидан чекинишни тадқиқ этиш ва уларни бартараф этишнинг чора — тадбирларини ишлаб чиқиш кабилар киради. Аммо, таъкидлаш жоизки, айрим собиқ Иттифоқ ҳдмда рабб олимлари юқорида зикр этилган ёндошувларнинг изчил илмий натижалар беришига шубҳа билан қарайдилар.

Ҳозирги ижтимоий географиянинг вужудга келиши ва ривожланишига собиқ, Иттифоқ географ олим ва тадқиқотчилари ҳдм муносиб ҳисса қўшганлар. Бу даврда ижтимоий географиянинг ривожланишида шартли уч босқични ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчи босқич— ўтган асрнинг 50 — йилларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврга хос хусусиятлардан бири ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг айримлари иқтисодий ва этногеографик тадқиқотлар доирасида ўрганилди. Шуларга кдрамай аҳолининг турмуш шароитлари, маданий, маиший хусусиятларини ўрганишнинг зарурлиги собиқ совет география фанининг дастлабки йилларидаёқ таъкидланган эди.

Ижтимоий география аҳоли географияси асосида шаклланди. Барча аҳоли ёки муайян бир ижтимоий гуруҳнинг социал ривожланишидаги ҳудудий тафовутларни тадқиқ этиш фақатгина ижтимоий географиянинг предмети бўлмай, балки минтақавий социологияга ҳам хосдир. Аммо, социолигик тадқиқотларниш¹ ҳудудий қамровини етарли даражада деб бўлмайди.

Иккинчи босқич—бу қисқа давр, яъни 50 — 70 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда аҳоли географияси тез ривожланди ва шу билан бирга, географик тадқиқотларда социология категориялари ва тушунчалари кенг қўлланила бошланди.

Учинчи босқич - кейинги бир неча ўн йилларни ўз ичига олади ва ижтимоий география айнан шу даврда расман тасдиқланди. Ушбу босқичда бевосита ижтимоий географияга хос ишларнинг кўламини етарли деб бўлмасада, аввалгиларига нисбатан эътиборга молик ишлар бажаридди. Бу даврда бажарилган ижтимоий географик тадқиқотлар соҳавий ҳамда минтақавий жихатлари билан ажралиб туради. Айниқса, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари (номоддий соҳалар) географияси бўйича салмоқли ишлар эълон қилинди. Улар орасида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: «Социальная география Калининградской области». Калининград, 1982.; Габиани А.А., Гачечиладзе Р.Г. «Некоторую вопросам географии преступности». Тбилиси, 1982; Абрамов М.А. «География сервиса». М., 1985; Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. «География сфер! обслуживания». Калинин, 1988; Меркушева Л.А. «География сфер! обслуживания». Красноярск, 1989; Алексеев А.И. «География сельской местности». М., 1989, «Многоликая деревня», М., 1990 ва бошқалар.

Ижтимоий географиянинг вужудга келишида «Вопросы географии» илмий тўпламининг 5 ҳамда 115 сонлари ва, айниқса «Социальная география СССР». Л., 1984; «Проблемы социальной географии СССР и зарубежных стран». Л., 1985 каби илмий ишлар тўпламларининг аҳамияти катта.

Юқорида номлари қайд этилган илмий манбалардан маълум бўладики, ижтимоий географиянинг предмети, моҳияти ва вазифалари турли даврларда ва муаллифлар томонидан турлича татиқин қилиб. келинди ва бу борада то хозирга қадар баҳс - мунозарали ҳолатлар мавжуд.

Ижтимоий — географик тадқиқотларнинг объекти ва моҳияти. хусусидаги илк конкрет натижаларни Р.М.Кабонинг ишларида учратамиз. Жумладан, унинг фикрича «ижтимоий — маданий» география меҳнат фаолияти билан боғланган аҳоли жойлашуви типлари, унинг турмуш тарзи ва ижтимоий—маданий хусусиятларининг ҳудудий тафовутларини ва, шунингдек, ҳар бир ижтимоий — ҳудудий одамлар гуруҳини ўзида мужассам этган барча элементларнинг мураккаб уйғунлигини кўриб чиқади.

Ижтимоий географиянинг тузилиши ва вазифаларини М.Ф.Грин янада кенгроқ талқин қилди. Унинг фикрича ижтимоий география социал циклга мансуб географик фанлар билан бирга иқтисодий географияни ҳам қамраб олади. Ижтимоий географиянинг бундай кенг маънодаги талқини В.М.Гохман ва С.Я.Ниммик тушунган «Общественная география»га мос тушади.

Ушбу масалага амалий нуқтаи назардан реал ва асосли равишда ёндошган А.А.Долининнинг фикрича «ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг минтақавий хусусиятларини, минтақаларнинг табиати, иқтисодиёти ва демографик вазиятини тавсифловчи нарсаларни жалб этмасдан чуқур ўрганиб бўлмайди, демак бундай тадқиқотларни иқтисодий — географлар муваффақиятли равишда амалга оширишлари мумкин». А.А.Долинин бўйича ижтимоий географиянинг объекти —бу одамларнинг ўзаро муносабатлари

орқали бокланган ҳудудий бирикмаларидан иборат. Ушбу ҳолатда турлича иқтисодий, социал, демографик жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги таъкидланиб, географик фан сифатида ижтимоий география табиий шароитнинг таъсирини эътиборсиз қолдирмайди. Шундай қилиб, А.А.Долининнинг кўрсатмаларидаги эътиборни ўзига тортадиган жиҳати турли таксономик тоифадаги районларнинг ижтимоий ривожланиши даражаларини аниқлашда, ҳамда ижтимоий воқеа ва ҳодисаларни ўрганишда географик масалаларга эътиборни кучли эканлигидир.

С.Б. Лавров, А.А.Анохин, Н.Т.Агафоновлар эса ижтимоий географияни ижтимоий — иқтисодий географиянинг бир бўғини сифатида, социал структураларни муайян ижтимоий — тарихий шароитларда жойлашуви ва ҳудудий ташкил этилиши қонуниятларини ўрганувчи фан деб ёки, бошқача қилиб айтганда, агарда ижтимоий структуралар жамият билан бир бутун ҳолда ҳудудий ташкил этилар экан, у ҳолда ижтимоий географияни ҳудудий ижтимоий структураларнинг ривожланиш омиллари ва қонуниятларини ўрганувчи фан сифатида ҳам тушуниш мумкин деб таърифлашади.

Аммо, юқоридаги муаллифлар ўз тадқиқотларининг сўнгида аҳоли географияси доирасида айрим социал ҳодисаларни таҳлил этиш тажрибасига кўра, ижтимоий географияни¹ социал соҳаларни ҳудудий жиҳатдан ўрганувчи фанлар поғоналашувида тутган ўрнини қуйидаги тўрт йўналишга ажратади²:

1. Социал география мавжуд эмас, аммо географияда ижтимоий жиҳатларни борлиги шубҳасиздир.
2. Социал география — мустақил фан бўлиб, география фанлари таркибида энг қуйи поғонада жойлашган. Кўп ҳолларда уни аҳоли географиясининг таркибий қисми сифатида кўриш мумкин.
3. Социал география — мустақил фан бўлиб, география фанлари таркибида ўрта иерархик поғонада, яъни масалан, иқтисодий география билан бир поғонада жойлашган.
4. Социал география — мустақил' фан бўлиб, ижтимоий география фанлари таркибида юқори иерархик поғонада жойлашгани ҳолда, ижтимоий географиянинг синоними ҳисобланади; социал (ижтимоий) география таркибига иқтисодий география ҳам қиради.

Биринчи йўналишга мансуб муаллифлар социал (ижтимоий) география мустақил мавжуд эмаслигини ёқлайдилар. Улар жумласига Алаев Э.Б., Ковалев С.А., Ковальская Н.Я., Лаппо Г.М., Лавров С.Б., Сдасюк Г.В., Саушкин Ю.Г., Ткаченко А.А. - ларни киритиш мумкин, Ушбу отшмлар яратган бир қатор манба,ларда социал ва иқтисодий жиҳатлар бўлинмаслиги ва қатъий бўлишга уринишлар натижасиз бўлиши таъкидланади. Носоциал иқтисодий ҳодисалар ва носоциал иқтисодий районлаштириш йўқ, шу билан бир вақтда улар «социал география»ни шаклланишини инкор этмайди, дейилади.

Иккинчи йўналишга мансуб қарашларга кўра, социал география мустақил бўлиб, географиянинг қуйи иерархик поқонасида, аҳоли географияси таркибига қиради. (Анохин А.А. Костяев А.И. Долинин А.А.).

Жумладан, А.А.Долинин социал географияни ахоли географиясининг ўзига хос бугини сифатида қарайди. Унинг фикрича, социал география одамларнинг ҳудудий бирикмаларини ижтимоий ривожланиш даражаларини аниқлашда мужассамлашган.

А.А.Анохин- ва А.И.Костяевлар эса социал география аввал бошданок турли таксономик тоифадаги районларнинг ижтимоий ҳаётини ҳудудий ташкил этилишини ўрганувчи фан сифатида шаклланди деб ҳисоблайдилар. Социал географияни ахоли географияси доирасидан анча кенг маънода тушунишларига қарамай, юқоридаги муаллифлар, барибир ахоли географияси асосларидан келиб чиқади.

Учинчи йўналишга мансуб қарашларга кўра, социал география —бу мустақил фан бўлиб, иқтисодий география билан бир даражада тургани ҳолда, ижтимоий географиянинг (кенг маънода) охириги асосий тармоғи ҳисобланади. бундай нуқтаи — назарни В.М.Гохман ва С.Я.Ньцугмиклар ёқлаб чиқишган ва улар бир ҳил шундай хулосага келишган. Шунингдек, улар ривожланганлик даражасига кўра социал географияни иқтисодий географиядан орқада қоляпти, чунки социал география анча кейин шакллана бошлади деган, фикрдалар. Баъзи бир муаллифлар, масалан С.Ньиммик социал географияни иқтисодий географияга қарамлигини ва шунингдек, социал ва маданий географияни бўлинмаслигини ҳам кўрсатиб ўтади¹.

Таъкидлаш лозимки, кўйинги йилларда ижтимоий (общественная) география иқтисодий география ва «ноиқтисодий», яъни социал географияга бўлинади деган фикрдаги муаллифлар сони ортиб бормоқда. Бундай илмий қараш учинчи ва тўртинчи йўналишлар орасида оралик, бўринни ҳосил қилади.

Тўртинчи йўналишга мансуб нуқтаи —назарга кўра социал географияни барча ижтимоий муносабатларни қамраб олган фан сифатида тушуниш мумкин. Бу ерда «социал» ва «ижтимоий» (общественная) тушунчалари. ўзаро мос ва' улар ўзаро синонимлардир. Демак, буларга кўра социал география (ижтимоий география) бошқа ижтимоий — географик тармоқлар (ахоли географияси, сиёсий география, х^арбий география, тарихий география ва б)дан ташқари иқтисодий географияни ҳам қамраб олади. Н.Н.Баранский ҳам ижтимоий географияни шундай кенг маънода тушунган ва бундай тушуниш маҳаллий олимларга (Солиев А., Отамирзаев О ва бошқалар) ҳам хос.

Социал географияни тутган ўрни хусусидаги биринчи йўналишга мансуб қарашлар уни ривожланишига шароит яратмайди. Иккинчи йўналишга мансуб қарашлар эса ахоли географиясининг аҳамиятини ошириб юборади. Кўпчилик тадқиқотчилар ахотш географиясини географиянинг социал қаноти, ядроси деган фикрдалар (Лавров С.Б., Сдасюк Г.В.), еки ахоли географияси ижтимоий (общественной) географияда алоҳида рол ўйнайди² (Ньшмик С.Я).

Социал географияни тутган ўрни хусусидаги учинчи йўналишдаги қарашларнинг вужудга келиши тўла қонунийдир. Бунга кўра, социал география география фанлари таркибида ўрта даражадаги фан ҳисобланади.

Тўртинчи йўналишдаги қарашлар барчага тушунарли ва мантикийдир. Унга кўра социал география (кенг маънода) барча ижтимоий — географик фанларни қамраб олган фан бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда кўпчилик муаллифлар томонидан «социал география» терминини бир вақтнинг ўзида тор ва кенг маънода тушунишнинг зарурати туғилди. У.Мерестенинг¹ фанларни интеграциялашуви концепцияси бўйича, ижтимоий география (кенг маънодаги социал) социал географиянинг синонимидир. Социал география — барча ижтимоий объектлар ва улар ўртасидаги социал ва 1'еграфик муносабатларни қамраб олган ижтимоий географик тизимларни ўрганади.

Жамият томонидан яратилг-ан ва ўзининг инфраструктура (ижтимоий, ишлаб чиқариш) шароитларига эга бўлган ҳот\да муайян ижтимоий вазифани бажариш кжлатилган хўжалик тармокдари ёки суюхалари, объектлари мавжудки, уларнинг инфраструктура тизимларини шаю\ланиши ва ривожланишининг ҳудудий масалаларини тадқиқ этиш, бизнингча, тор маънодаги ижтимоий (яъни, социал) географиянинг тадқиқот доирасига киради. Кенг маънодаги ижтимоий география юқоридаги социал географияни ҳамда жамиятнинг ижтимоий тузилмаларини, гуруҳларини, кишиларнинг ижтимоий, маданий — маънавий ҳаёт тарзини ривожланишининг ҳудудий масалаларини қамраб олади.

Фалсафий мохиятига кўра, агарда инсон ва унинг турмуш шароитлари, меҳнат қилиши, билим ва дам олиши, соғлиғини тиклаши, фикр —ўйлари, урф —одатлари билан боғлиқ ёки бир сўз билан айтганда кенг маънодаги ижтимоий воқеа—ходисалар макон ва замонда мавжуд экан, ўз навбатида уларни вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг ҳудудий қонуниятларини ўрганиш заруриятининг туғилиши табиий ва ушбу масала, фанлар мантикига кўра, аввало география фанининг тадқиқот объекти доирасига киради, аниқроғи у билан ижтимоий географиянинг шурулланиши мақсадга мувофиқдир.

Социал ёки тор маънодаги ижтимоий географиянинг Ўзбекистонда шаклланиши ва ривожланишига маҳаллий олимлар, хусусан А.С.Солиев ва М.И.Назаровлар ўз хиссаларини қўшдилар. Жумладан, А.С.Солиев ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида эълон қилинган қатор рисола ва ўқув қўлланмаларида анъанавий иқтисодий географиянинг ривожланиш йўналишларини очиб берган ва шу ўринда мазкур фаннинг социаллашуви (ижтимоишшуви)га алоҳида урғу берган. А.С.Солиев фикрича, кенг маънодаги ижтимоий география (иқтисодий ва социал география) энг аввало уч блок ёки таркибий қисмдан иборат. Биринчи блокка у иқтисодий география, яъни ишлаб чиқариш географиясини, иккинчи блокка аҳоли билан боғлиқ социал—иқтисодий географик фанларни ва, учинчи блокка эса, тор маънодаги ижтимоий география ёки аниқроғи социал географияни киритади. Шунингдек, А.С.Солиев айрим ҳолларда «социал» тушунчаси тўла «ижтимоий» тушунчасига мос келмаслиги тпъкидлпб., биринчи атаманинг ҳам баъзан ишлатилишини мақсадга мувофиқ деб билади.

А.С.Солиев раҳбарлигида М.Назаров томонидан аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш муаммолари бўйича ёқланган диссертация (1996) анъанавий иқтисодий географиядан социал географи томон муҳим бир қадам бўлди. Бунинг давоми сифатида кейинчалик фан, ва илмий тадқиқотлар географияси (Иязарова Х., 1997), тиббиёт географияси (Комилова Н., 1999) бўйича диссертациялари ёқланди. Ҳозирда эса жинойтчилик географияси, шаҳарлар социал географияси каби йўналишлар бўйича ҳам изланишлар олиб борилмоқда.

Шундай қилиб, ижтимоий география (кенг маънода) — бу география фанлари ва ижтимоий фанлар ўртасидаги интеграция жараёнларида вужудга келаётган география фанлари тизимидан иборат. Ҳозирги даврда ушбу тизимда фанларнинг уйғунлашуви (синтези) рўй бермоқда ва ижтимоий географиянинг умумий назарияси тез шаклланимоқда. Демак, ижтимоий география шаклланиш босқичини бошидан кечирмоқда ва шунинг учун ҳам унинг мустақиллиги ва бир бутунлиги истикболидан далолат беради.

Ижтимоий географиянинг мустақиллиги биринчи навбатда, мазкур фан назариясини вужудга келтирилиши билан ва иккинчидан, унинг атрофида интеграциялашган турли фанларнинг шаклланиши билан таъминланади.

Собик Иттифоқ давридан бошлаб ижтимоий география уч асосий йўналишларда ривожланмоқда. Биринчиси, бу ушбу фаннинг ҳозирга қадар шаклланиган бўлимларининг (аҳоли географияси, геодемография, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси ва ижтимоий инфраструктура) ривожланишини давом этиши. Иккинчи йўналиш янги шаклланиётган бўлимларни ўз ичига олади. Буларга тез ривожланаётган рекреация географиясини, турмуш тарзи географияси, мигрантлар географияси ва бошқалар мансуб. Учинчиси, секирилиш билан бўлсада, ижтимоий географиянинг умумий назариясини пайдо бўлиши билан боғлиқ.

Ижтимоий географиянинг муҳим вазифаларига қуйидагилар қиради:

- 1) ижтимоий география «тариқ»ларини ривожлантириш, яъни аҳоли географияси ва жойлашуви, хизмат кўрсатиш соҳалари, истеъмол, рекреация ва бошқалар;
- 2) йирик масштаби социал — географик тадқиқотларни олиб бориш;
- 3) ижтимоий географиянинг хорижий мамлакатларда ривожланишини ўрганиш;
- 4) ижтимоий географиянинг барча йўналишларига тегишли бўлган ўзига хос вазифаси, яъни илмий тадқиқотларнинг натижаларини амалиётга тадбиқини кучайтириш.

Ҳозирги даврда ижтимоий география шаклланиш жараёнларини бошидан кечирмоқда. Шу сабабдан, айнан шу даврга хос бўлган энг долзарб муаммолар жумласига қуйидагилар киритилади:

- ижтимоий — географик районлаштириш (принциплари, мезонлари, кўрсаткичлар тизи-ми, тадқиқот усуллари, иқтисодий ва бошқа турдаги районлаштириш турлари билан нисбати);

-аҳолининг турмуш тарзи ва даражаларидаги, ижтимоий тузилмалар ва уларнинг тадрижидаги, ижтимоий соҳаларни ҳудудий ташкил этишдаги районлараро тафовутлар);

- умумлаштирувчи ва махсус ижтимоий —географик типологиялар (геодемографик вазият, шаҳарлар ва аҳоли жойлашуви тизимлари, қишлоқ жойлар ва бошқалар);

- тиббий — географик тадқиқотлар ва уларнинг долзарблигини етарлича баҳоланмаслик ва ҳ.к.

Мазкур муаммоларнинг ҳар бири ижтимоий географияни тўла шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятлар касб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Ижтимоий географиянинг предмети нима?
2. Ижтимоий географиянинг фанлар тизимида тутуган ўрни аниқланг.
3. Ижтимоий — географик тадқиқотлар нималарни ўз ичига олади?
4. Ижтимоий географияни таркибини тушунтиринг.

ИККИНЧИ БОБ. АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ

1. Аҳоли географиясининг предмети, вазифалари ва фанлар тизимида тутган ўрни

Аҳоли кўпчилик с)занлар учун умумий тадқиқот объектидир. Бунда ҳар бир фан ўзининг ўрганиш предметиға эға. Жумладан, демография аҳолининг такрор барпо бўлиши масалалари билан шурута^ланса, социология фани жамиятдаги турли кишилар гуруҳлари ўртасида пайдо бўладиган муносабатлар, жараёнлар қонуниятларни ўрганади.

Аҳоли географияси иқтисодий ва социал географиянинг таркибий қисми бўлиб, аҳоли сонининг тадрижий узғаришлари, жойлашуви, таркиби ва аҳоли манзилгоҳларини ўрганади,

Иқтисодий географиянинг замонавий иқтисодий ва социал (ижтимоий) географияға айланишида аҳоли географияси қатта рол ўйнади. Шу билан бирға, кўпчилик олимлар аҳоли географиясини бутунлай мустақил фан сифатида иқтисодий география билан ёнма —ён қўядилар. Ё^унда, улар ушбу фанларнинг тадқиқот предметларини бир — биридан аниқ фарқланишини сабаб қилиб қўрсатадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бевосита аҳоли (жамият) ва уни ижтимоий ривожланишининг ҳудудий муаммоларини ўрганувчи ижтимоий географиянинг вужудға келишида аҳоли географияси назарий — методологик асос вазифасини ўтайди.

Иқтисодий ва аҳоли географияларининг ўзаро бирикувидан иқтисодий ва социал география вужудға келди. Ушбу жараёнда аҳолининг қанчалик муҳим аҳамиятға эға бўлишини Н.Н.Баранский қуйидагича ифодалаган эди: — «иқтисодий географ шуни унутмасликлғи керакки, аҳоли нафақат ишлаб чиқарувчи, балки, истеъмолчи ҳамдир ва шундай қилиб иқтисодиёт бошдан оёқ аҳоли билан боғланг-ан».

Ижтимоий хусусиятларига кўра аҳоли: а) ишлаб чиқаришнинг субъекти; б) моддий ва маънавий бойликларнинг истеъмоу\чиси; в) такрор барпо бўлувчи; г) табиат ва ҳўжалик ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсирнинг бош бўғини каби сифатларга эга.

Аҳоли географиясининг ривожланиши иқтисодий география билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўтган асрнинг 40 — йилларига тўғри келади. Бунда аввало Н.Н.Баранский ва Р.М.Каболарнинг хизматларини таъкидлаш керак.

Ҳозирги даврда аҳоли географиясида тадқиқотларнинг икки йўналиши аниқ шаклланган. Буларга, биринчидан, аҳолини ўзини ўрганиш ва иккинчидан, аҳоли манзилгохларини тадқиқ қилиш киритилади. Бу икки йўналиш бўйича олиб бориладиган тадқиқотлар дунё миқёсида ва унинг айрим минтақалари, алоҳида мамлакатлар доирасида ҳам шунингдек, шаҳар агломерациялари, шаҳарлар, алоҳида олинган аҳоли манзилгохларидан тортиб сиёсий — маъмурий ва иқтисодий бирликлар миқёсида ҳам амалга оширилади.

Аҳоли географияси иқтисодий ва социал география ва бошқа турдош фанларнинг тадқиқот усулларида кенг фойдаланади. У моҳиятан аҳолишунослик ва демография билан жуда яқин туради.

Ҳозирги даврда аҳоли географияси таркибида қуйидаги асосий йўналишларни ажратиб кўрсатиш мумкин; аҳоли сонининг тадрижий ўзгаришлари, жойлашуви ва унинг шакллари; аҳолининг такрор барпо бўлиши; аҳолининг этник, жинс — ёш ва ижтимоий таркиби меҳнат ресурслари; аҳоли миграцияси; ирқлар ва динлар географияси.

Аҳоли бир вақтнинг ўзида ҳам ишлаб чиқарувчи, ҳамда моддий — маънавий неъматларнинг истеъмолчисидир. Шу билан бирга, аҳоли барча ижтимоий жараёнларнинг бошқарувчиси эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Аҳолининг бундай жиҳатлари ўз навбатида, уни нафақат такрор барпо бўлиши, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам аввалроқ тадқиқ этилишига асос бўлади. Умуман олганда, аҳоли географияси иқтисодий ва социал географиянинг яхши ўзлаштирилган тармоқларидан биридир.

Ҳозирги даврда аҳоли географияси олдида турган вазифаларнинг назарий, амалий, таълимий жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин (Копышов 1999. с. 11). Умумназарий вазифаларига(1): жамият ривожланишининг умумий қонунлари моҳиятини англашга ёрдам берувчи аҳолининг жойлашуви ва унинг табиат билан ўзаро таъсири, такрор барпо бўлиши қонуниятлари ва жараёнларини ўрганиш; 2) кўпгина амалий вазифаларни бажариш: аҳоли сонини ҳисобга олиш; меҳнат балансларини тузиш; аҳоли миграциясини ўрганиш ва унинг келажак ўзгаришларини башорат қилиш; 3) аҳоли географияси бўйича билимларни оммалаштириш.

Собиқ Иттифок давридан бошлаб, географ олимларнинг кўпчилики қисми аҳоли географиясини иқтисодий ва социал географиянинг муҳим тармоғи деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, уни мустақил фан сифатида қаровчилар ҳам мавжуд.

Замонавий иқтисодий ва социал география фанлари тизимида, аҳоли географияси унинг «иқтисодий» ҳамда «социал» қанотлари орасидаги кўприк

вазифасини ўтайди. Демак, аҳоли географияси хўжаликлар ва табиий ресурслар географияси билан ўзаро чамбарчас боғлиқ. Шунингдек, у табиий география, мамлакатшунослик ва картография фанлари билан ҳам боқланган.

Ижтимоий фанлардан қуйидагилар аҳоли географияси билан алоқадор: демография (грекчадан ётоз — «халқ»), яъни аҳолини такрор барпо бўлишини ўрганади); этнография (грекчадан еШпоз— «қабила», «халқ», яъни қабила, миллат, этносларнинг келиб чиқиши ҳамда уларнинг маданияти ва ҳаёт тарзини ўрганади); антропология (грекчадан апШгороз — «одам», яъни инсон жисми ва унинг келиб чиқиши ва шунингдек, инсоният ирқларини келиб чиқипги ва тарқалиши ҳақидаги фан); социология (лотинча societas — «жамият», яъни жамиятни ривожланиш қонунлари, аҳоли гуруҳлари ўртасида ҳаёт ва меҳнат фаолияти жараёнида вужудга келувчи муносабатлар ҳақидаги фан); экологик (грекча ойё.08—«уй, яшаш жойи», яъни инсоннинг атроф — муҳит билан ўзаро муносабатларини ўрганади); рекреация географияси (лотинча гесгеаЙо — «тиклаш» яъни аҳолининг дам олишини барча турларини ўрганади).

Юқоридагилардан ташқари, аҳоли географияси билан тиббиёт географияси, меҳнат иқтисодиёти, социал гмгиена, шаҳарсозлик ва район планировкаси каби фан тармоқлари ҳам тўғридан —тўғри боғланган.

Аҳоли географияси ижтимоий географияни шаклланишида пойдевор бўлди. Чунки, ижтимоий географияни инсон ёки аҳолисиз тассаввур этиб бўлмайди. Ижтимоий географиянинг диққат марказида доимо аҳоли ва унинг ижтимоий эҳтиёжлари, муносабатлари ётади.

2. Аҳолининг географик ўрганилиши

Қадим замонлардан бошлаб олимлар турли мамлакатларнинг табиати ва хўжалигини ўрганиб, тасвирлаш билан бирга уларнинг аҳолисини тавсифлашга ҳам катта эътибор берганлар.

Аҳолини ўрганиш бўйича табақаланиш, яъни демография ҳамда этнографиянинг вужудга келиши XVIII асрнинг бошларига келиб рўй берди. XIX асрнинг охирларида эса антропогеография (Германияда, Ф.Ратцель) шаклланди. Унинг негизида географик детерминизм, яъни «инсон ва халқларнинг руҳи ва жисмига» табиий муҳитнинг хал қилувчи таъсир этиш қояси ётган.

XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларига келиб, Францияда инсон географияси шаклланди. Унинг йирик номоёндалари (П.Видаль де ла Блаш, Ж.Брюн) асосий эътиборни табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири масалаларига қаратдилар. Мазкур йўналишнинг вакиллари антропогеографиядан фарқли ўлароқ, аҳолининг географик ривожланиши хусусиятларининг сабабларни нафақат табиий, балки, иқтисодий, ижтимоий, тарихий ва руҳий омиллар билан ҳам тушунтирадилар.

Ҳозирда, аҳоли географияси турлича йўналишлар (геодемография, шаҳарлар географияси, миграция географияси, аҳоли географиясида математик моделлаштириш) бўйича ривожланган мамлакатларнинг университетларида ўқитилади.

Аҳоли географияси тадқиқ этилган кўплаб асарлар рус тилида ҳам чоп этилди. Улар жумласига Д.Форрестер ва бошқаларнинг «География городов», «Динамика развития города»; Дж. Гарнер, Д.Харвей, Я.Гамильтон, П.Хаггетларнинг «Модели в географии»; Ж.Боже—Гарнье ва Ж.Шаболарнинг «Очерки по географии городов» каби асарларни киритиш мумкин.

Аҳоли географиясини ривожланишида собиқ Совет даври ҳам алоҳида ўрин тутди. Бу даврда аҳоли географиясининг ривожланишига Н.Н.Баранский, Р.М.Кабо, В.В.Покшишевский, О.А.Константинов, Ю.Г.Саушкин, С.А.Ковалевлар катта ҳисса қўшдилар. Бу соҳада ҳозирда ҳам салмоқли тадқиқотларни амалга ошираётган йирик олимлар жумласига Лаппо, Б.С.Хорев, В.П.Максаковский, А.И. Алексеев ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўзбекистонда аҳолини турли жиҳатдан географик ўрганишда Ковалев С.А., Ташбеков Э., Валиева Р., Қорахонов М., Салимов Х., Асанов Г., Акрамов З.М., Отамирзаев О., Солиев А.С., Ахмедов Э., Қаюмов А., Бўриева М.Р. ва бошқаларни таъкидлаш лозим. Ўзбекистонинг демографик ривожланиши эса И.Р.Муллажоновнинг ишларида батафсил ёритилган.

Ўтган асрнинг 90 — йилларидан бошлаб, Ўзбекистонда аҳоли ва унинг ижтимоий ривожланиши масалаларини география ўрганиш кучайди.

3. Аҳолининг тадрижий ўзгариши, жойлашуви ва такрор барпо бўлиши

Ер шари аҳолиси бутун тарихи давомида секинлик билан ўсди. Бунга энг аввало инсоннинг табиатга қарамлиги, ишлаб чиқариш даражасининг пастлиги, урушлар, эпидемиялар ва очарчиликлар катта таъсир кўрсатди. Эрамингача 8000 йил аввал дунё аҳолиси 5 млн. киши бўлган бўлса, 1200 йили —450 млн., 1900 йили- 1565 млн. киши, 1999 йили эса 6 млрд. кишига етди.

XIX асрга келиб, дунё аҳолиси сонида ўсиш тезлашди ва айниқса XX аср бошларида дунё аҳолисининг йиллик ўсиши ўртача 10 млн. кишини ташкил қилган бўлса, 50 —йилларда эса 80 млн. кишига етди. 1987 йилда ер шари аҳолиси сони 5 млрд, киши, 2000 йилда эса 6 млрд. кишидан ортиб кетди. Биргина XX асрнинг ўзида дунё аҳолиси 3,5 баробарга кўпайди. Аҳоли сони айниқса, 60 — 70 — йилларда тез кўпайди. Унинг бундай тез кўпайиши илмий адабиётларда «демографик портлаш» деб аталади. Ушбу жараён кўпроқ Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг ривожланаётган давлатлари учун хосдир.

Дунё аҳолиси жуда нотекис жойлашган. Ер шарининг аҳоли зич жойлашган 7 фоиз қуруқлик қисмида жами аҳолининг 70 фоизи тўпланган, Қуруқликнинг аҳоли яшайдиган қисмида ўртача аҳоли зичлиги 1 км.квга —45 кишини ташкил этади. Аммо, ушбу ўрсаткич Макаода 21559 кишини, Сингапурда -6453 киши, Ғазо секторида 3041 киши, Японияда —336 киши, Ўзбекистонда —54 киши, АҚШда —28 киши, Россияда -9 киши ва Монголияда —2 кишига тенг.

Шу билан бирга, қуруқликнинг аҳоли яшайдиган қисмининг ярмидан ортиқроғида аҳоли зичлиги 1 км.квга ўртача 5

кишини ташкил қилади. Ер шарининг 15 фоиз Қуруқлик қисми ханузгача инсон томонидан бутунлай ўзлаштирилмаган.

Ер юзаси бўйлаб аҳолининг бундай —нотекис жойлашувига энг аввало, табиий, ижтимоий — иқтисодий ва тарихий омиллар таъсир кўрсатади.

Дунё аҳолиси 2000 йили 6055 млн. кишини ташкил қилган бўлса, ундан 3049 млн. киши ёки 50,3 фоизи эркаклардан иборат. Ҳар 100 аёлга 101,4 эркак аҳоли тўғри келади. Аҳолининг 47,3 фоизи 25 ёшгача бўлган аҳолидан иборат (2000 й). 60 ёшдан ва ундан катталар эса 10 фоизни ташкил этади. Аёллар таркибида 15 — 49 ёшдаги қисми эса 51,8 фоизга тенг. Дунё аҳолисининг ўртача ёши —26,6 ёшдан иборат.

Дунё аҳолиси мамлакатларнинг социал. — иқтисодий типи бўйича ҳам жуда нотекис тақсимланган. Барча аҳолисининг 20,0 фоизи ривожланган мамлакатларга, 80 фоизи (1998 й) эса ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Шунингдек, Африкада жaxon аҳолисининг 12,7 фоизи, Осиёда 60,7 фоизи, Европада 12,4 фоизи, Лотин Америкасида (Кариб ҳавзаси мамлакатлари билан) — 8,5 фоиз, Шимолий Америкада 5,2 фоизи, Океанияда 43,5 фоизи тўпланган.

Аҳолини географик ўрганишда миграциянинг роли катта. Миграция, яъни аҳолининг кўчиши ташқи ва ички миграцияга ажратилади. Келганлар ва кетганларнинг ўзаро нисбати миграция қолдиғи деб аталиб, мусбат (келганлар сони кўп) ёки манфий (кетганлар кўп) кўрсаткичларга эга.

Ҳозирги даврда дунё миқёсида рўй бераётган миграция жараёнлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро aloқаларда муҳим аҳамиятга эга.

Ривожланаётган мамлакатлар аҳолиси сонининг теч ўсиши, ишчи кучининг ортиқчалиги, уларнинг бир қисми ривожланган мамлакатларнинг меҳнат бозорига кўчишига таъсир кўрсатади. Ички миграциянинг асосий хусусияти аҳолининг «қишлоқ— шаҳар» йўналишида ҳаракатланишидо кўпроқ кўзга ташланади.

Аҳолини географик ўрганишнинг муҳим масалаларидан бири, унинг такрор барпо бўлишидир. Аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёни ёки бошқача қилиб айтганда, табиий ҳаракати • бу одамларнинг такрор тикланиб туриши, уларнинг авлодларини алмашилиб туришини таъминловчи туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларининг йиғиндисидан иборат.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёнлари дунёнинг турли регионлари, мамлакатларида турлича бўлиб, унга қуйидаги омитхлар таъсир кўрсатади.

— ижтимоий — иқтисодий (аҳолининг фаровонлик даражаси маълумотлилик даражаси; соғлиқни сақлаш тизимини ривожланганлиги; жамиятда аёлларнинг тутган ўрни; регионнинг иқтисодий ривожланганлик даражаси ва ҳ.к.);

— табиий — биологик омиллар (инсон организмнинг табиий муҳитга турлича мослашувчанлиги; аёлларнинг репродуктив даврини турлича бўлишига иқлимнинг таъсири; турли касалликлар ва уларнинг аҳоли ўлимига таъсири);

- демографик (аҳолининг жинс ва ёш таркиби, никоҳ ва ажралиш).

Аҳоли такрор барпо бўлишининг икки типи шаклланган. Биринчи типи - бу оддий (торайган) аҳоли такрор барпо бўлиши типи. Иккинчи тип т кенгайтирилган аҳоли такрор бўлиши. Аҳоли такрор барпо бўлишининг биринчи типига туғилиш, ёшим ва табиий ёишнинг паст кўрсаткичлари характерли бўлиб, у асосан Европа (Россия билан бирга), Шимолий Америка, Австралия ва Океания давлатлари учун хос, Ушбу давлатларнинг кўпчилигида оддий аҳоли такрор барпо бўлиши (шар бир оилада 2-3 бола туғилиши) кузатилади.

Европаининг факатгина Шарқий Европа (Россиядан ташқари) региониди аҳолининг табиий ўсиши манфий (туғилиш 10 промилле, ўлим 13 промилле, табиий ўсиш —3 промилле) кўрсаткичга эга (1999 й.) Италия, Швецияда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Германия, Австрия, Греция ва Португалияда туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари кейинги йилларда ўзаро тенглашди (яқин вақтларга қадар Германия табиий ўсишнинг манфий кўрсаткичи ҳукмрон бўлиб келди).

Ҳозирги даврда Европа аҳолисининг такрор барпо бўлишида яққол кузатилаётган муҳим хусусиятлардан бири собиқ .Иттифок республикалари ҳамда социалистик давлатлардаги аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёнлари билан боғлиқ. Жумладан, хозирда Шимолий Европада жойлашган Эстония (9—13= —4), Латвия (8—14= —6) Литва (10—11=—1); Шарқий Европадаги Беларуссия (9—13= —4), Украина (9- 15=-6), Болгария (8- 14= —6), Венгрия (10- 14=-4), Руминия (10—12 =—1), Чехия (9—11= —2) давлатларида табиий ўсиш манфий кўрсаткичларга эга.

• Аҳоли такрор барпо бўлишининг иккинчи типига туғилиш ва табиий ўсишнинг юқори ҳамда ўлимнинг нисбатан паст кўрсаткичлари хосдир. Аҳоли такрор барпо бўлишининг ушбу типи кўпроқ Африка, Осиё ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган давлатларда кузатилади. Жумладан, туғилиш ва табиий ўсишнинг энг юқори кўрсаткичлари Чад (50—17=33) ва Нигер (54 — 24= 30) каби мамлакатларда қайд этилган. Ҳозирда ҳам Марказий Африка (46—16=30) ва Ғарбий Африка (43—14=29) дунёдаги аҳоли такрор барпо бўлиши энг юқори бўлган регионлардир.

Аҳолининг такрор барпо бўлиши жараёнлари жаҳондаги ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда бир — биридан кескин

фарқ қилади, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига қараганда, 1995 — 2000 йиллар мобайнида ривожланган мамлакатлар аҳолиси ҳар йили ўртача 3,2 млн кишига кўпайган бўлса, бу кўрсаткич ривожланаётган мамлакатларда 74,5 млн кишини ташкил этиб, ўртача йиллик кўпайиш мос равишда 0,28 фоиз ва 1,59 фоизга тенг бўлди. Ҳар бир аёлга тўғри келувчи болалар сони ривожланган мамлакатларда 1,57 ва ривожланаётган мамлакатларда эса 3 болани ташкил этади. Ҳозирда, эҳватлар ривожланган мамлакатларда ўртача 72 ёш умр кўрсалар, ривожланган мамлакатларда у 62,8 ёдага тенг. Бу кўрсаткич аё^ларда мос равишда 79,3 ва 66,3 ёшларни ташкил этади.

Аҳоли такрор барпо бўлишининг бундай тафовутлари мамлакатларнинг нафақат иқтисодий ривожланганлик даражасига, балки аҳолисининг яшаш шароитлари, турмуш тарзи ва даражаларига ҳам чамбарчас боғлиқ.

Аҳоли географиясининг муҳим тадқиқот объектларидан бири — урбанизация жараёни ҳисобланади. Урбанизация латинча сўз бўлиб, шаҳарлар ва улар аҳолисининг тез ўсиши ҳамда жамиятнинг ривожланишида шаҳарларнинг ролини ошиб бориши ва шаҳар турмуш тарзининг кенг ёйилиши жараёнлари тушунилади. Шунингдек, урбанизация шаҳарларда аҳоли ва ишлаб чиқаришни қанчалик мужассамлашганлигини ҳам ўзида акс этдиради.

Урбанизация жараёнлари учун хос бўти"ан хусусиятлардан биринчиси, унинг тез суръатларда ривожланиб боришидир. Жумладан ўтган асрнинг бошида дунё аҳолисининг 14 фоизи шаҳарларда истиқомат қилган бўлса, 1950 йилга келиб 29 фоизи, 1980 йилда 41 фоизи истиқомат қилган. Ҳозирда дунё аҳолисининг ярмида ортиқроғи шаҳарларда яшамокда. Жаҳон миқёсида урбанизация жараёнларининг иккинчи хусусияти аҳолининг йирик шаҳарларда тўпланишини кучайишидир. XX аср бошларида жаҳонда аҳолиси 100 мингдан ортиқ бўлган 360 та катта шаҳар мавжуд бўлиб, уларда дунё аҳолисининг 5 фоизи яшаган бўлса, 80 йилларга келиб бундай шаҳарлар сони 2400 га етди ва уларда дунё аҳолисининг 25 фоизи тўпланган. Шунингдек, «миллионер» шаҳарлар сони ортиб бормокда. 1900 йитш уларнинг сони 10 та, ҳозирга келиб эса 300 дан ортиб кетди.

Урбанизация жараёнларининг учинчи хусусияти йирик шаҳар агломерацияларининг вужудга келиши билан боғлиқ. Дунёнинг энг йирик шаҳар агломерациялари жумласига Токио ва Нью — Йорк агломерациялари киради. Уларнинг ҳар бирида 20 млн. кишидан ортиқ аҳоли яшайди.

Ривожлаиған мамлакатларда шаҳар агломерацияларининг ўзаро кўшилиувидан мегалаполислар (грекчадан катта шаҳар маъносида) вужудга келмокда. Улар жумласига АҚШ даги Бостваш (яъни, Бостон ва Вашингтон шаҳарлари) мегалополиси 200 км кенгликда ва 1000 км дан ортиқроқ узунликдаги худудни ўз ичига олиб, унда 50 млн. га яқин киши истиқомат қилмокда. Дунёдаги

энг йирик мегалополис Токайдода (Токио —Кобе) 60 млн ахоли истиқомат қилмоқда. Шунингдек, йирик мегалополислар Европада ҳам шаклланган.

4. Ўзбекистон аҳолиси

Республика аҳолиси 2000 йил бошида 24487,7 минг кишини ташкил қилди. Аҳоли вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар бўйича турлича тақсимланган. Аҳоли энг кўп вилоятлар жумласига Самарқанд . (2670,3 минг киши), Фарғона (2664,4 минг киши), Тошкент (2350,2 минг к.), Андижон (2186,2 минг к.) ва Қашқадарё (2166,8 минг к.) вилоятлари киради, аксинча Сирдарё (642,2 минг к.) Навоий (Қ788,3 минг к) ҳамда Жиззах (974,8 минг к.) вилоятлари аҳолисининг озлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, мамлакат пойтахти — Тошкент шаҳри, демографик салоҳияти (2142,3 минг к.) бўйича нафақат Ўзбекистонда, балки Марказий Осиёдаги йирик шаҳарлардан биридир.

Республика аҳолиси ҳудудлар бўйича жуда нотекис жойлашган. Аҳоли зичлиги 1 км.кв га ўртача 55 кишини ташкил қилади. Ушбу кўрсаткич аҳоли энг зич жойлашган Андижон вилоятида 520 киши, Навоий ва Қорақалпоғистон Республикасида мос равишда 7 ва 9 кишини ташкил этади.

Республика ҳудудида аҳоли қадимдан сув манбаларига (дарёлар, сойлар) яқин, суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларда зич яшаб келган. Бундай ерларда йирик қишлоқлар, шаҳарлар вужудга келган.

Ўзбекистон аҳолиси турлича тадрижий ўзгаришларга эга. 1950 йили жами аҳоли 6264 минг кишини ташкил қилган бўлса, 1970 йили 11800 минг киши, 1990 йили 20222 минг кишига тенг бўлди. 2000 йили республика аҳолиси 1990 йилга нисбатан 121,0 фоизга ўсди, яъни ушбу даврда жами аҳоли ҳар йили ўртача 2 фоиздан кўпайди.

Вилоятлар орасида аҳоли сонининг ўсиш суръатларига кўра Сурхондарё (134,7 фоиз) ва Қашқадарё (131,8 фоиз) вилоятлари юқори кўрсаткичларга эга. Уларнинг аҳолиси 1990 — 2000 йиллар мобайнида ҳар йили ўртача 2,8 — 3,0 фоиздан кўпайиб борди. Ушбу кўрсаткич Тошкент, Сирдарё вилоятларида 1,0— 1,5 фоизни тапхкил қилади.

Мамлакат аҳолисининг кўпайиб боришидаги етакчи омил бу туғилишдир. Туғилишнинг кўп қисми қишлоқ, аҳолисига тўғри келади. У даврлар мобайнида турлича ўзгариб боради. Жумладан, ҳар минг аҳолига нисбатан тутилган болалар сони жами ахёли таркибида 1950 йили 30,9 ни, 1970 йили 33,6, 1981 йили 34,9 бола ва 1999 йилга келиб эса, 22,3 болани ташкил этди. Шунингдек, жами аҳоли таркибида ўлганлар сони ҳар минг кишига нисбатан 1950 йили 8,8 кишини, 1970 йили 5,5, 1981 йили 7,2 ва 1999 йилга келиб эса 5,3 кишини ташкил қилди. Табиий ўсиш кўрсаткичи республика жами аҳолиси таркибида 1950 йили ҳар минг кишига нисбатан 22,1 кишидан 1999 йилга келиб, 17 кишигача пасайди. Юқоридагилардан кўринадики, Ўзбекистон аҳолиси учун туғилишнинг юқори даражалари кўпроқ ўтган асрнинг 70 — 80 йилларида кузатилади, умумий ўлим кўрсаткичлари эса нисбатан пасттшги билан

ажралиб туради. Ҳозирга даврда ҳар минг кишига нисбатан туғилганлар сони бўйича Ўзбекистон ўртача даражаларга эга. Булар ўз навбатида аҳоли сонининг ўсиш суръатларини пасайиб боришига олиб келди. Жумладан республика аҳолиси 1950—1970 йиллар мобайнида ҳар йили ўртача 3,2 фоиздан ўсган бўлса, ушбу кўрсаткич 1970—1990 йилларда 2,7 фоиз, 1990 — 2000 йилларда эса 1,95 фоизни ташкил қилди.

Мамлакат аҳолисининг тадрижий ўзгаришларига миграция жараёнлари ҳам таъсир кўрсатади. Чунончи, 1998 йилга қадар миграция қолдиғи мусбат кўрсаткичга эга, яъни келганлар кўпчиликти ташкил қилган бўлса, 1998 йилдан бошлаб у манфий (кетганлар кўп) кўрсаткичга эга бўлди. Миграция натижасида республика аҳолиси 1990 йили 13918 кишига кўпайган бўлса, аксинча, 1988 йили 30844 кишига камайди. Бунда манфий миграция қолдиғининг энг катга кўрсаткичи 1994 йилда кузатилди, яъни ушбу йили республика аҳолиси миграция натижасида 138914 кишига камайди.

Ҳозирда Ўзбекистон аҳолисининг 37,4 фоизи шаҳар аҳолисидан иборат. Қишлоқ аҳолиси 15322,2 минг (2000 й.) кишини ташкил этади. Жами аҳолининг 49,8 фоизи эркаклар ва 50,2 фоизи аёлларга тўғри келади.

**Ўзбекистон аҳолисининг вилоятлар бўйича тақсими
аниши
ва тадрижий ўзгаришлари**

Маъмурий ҳудудий бирликлар	Аҳоли сони, минг киши						Жами аҳолини ўсиш суръати 1990— 2000 йй	Аҳоли зичлиг и 1км.кв киши 2000 йил
	1990 йил			2000 йил				
	Жами аҳоли	Шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	Жами аҳоли	Шаҳар аҳоли	қишлоқ аҳолиси		
Ўзбекистон Республикаси	20222,0	8241,3	11980,7	24487,7	9165,5	15322,2	121,0	54,7
Қорақалпоғистон Республикаси	1241,5	595,7	645,8	1503,0	724,2	778,8	121,0	9,0
Андижон вилояти.	1754,5	568,4	1186,4	2186,2	657,5	1528,7	124,6	520,5
Бухоро вилояти.	1167,0	403,9	763,1	1419,3	440,7	978,6	121,6	35,2
Жиззах вилояти.	772,1	222,6	549,5	974,8	294,7	680,1	126,2	45,9
Навоий вилояти.	670,8	277,1	393,7	783,3	316,7	466,6	116,7	7,1
Наманган вилояти	1508,5	576,5	932,0	1924,3	722,6	1201,7	127,5	243,5
Самарқанд вилояти	2155,3	672,2	1483,1	2670,3	724,1	1946,2	123,8	158,9

Сирдарё вилояти.	554,3	193,1	361,2	642,2	206,1	436,1	115,8	149,3
Сурхондарё вилояти	1288,8	248,5	1040,3	1736,7	344,8	1391,9	134,7	86,4
Тошкент вилояти	2118,7	940,5	1178,2	2350,2	949,7	1400,5	110,9	150,6
Фарғона вилояти	2176,3	691,8	1484,5	2664,4	776,1	1888,3	122,4	375,2
Хоразм вилояти	1036,7	284,2	752,5	1323,9	314,7	1009,2	127,7	217,0
Қашқадарё вилояти	1643,6	433,2	1210,4	2166,8	551,3	1615,5	131,8	75,7
Тошкент шаҳри	2133,6	2133,6	—	2142,3	2142,3	—	100,4	—

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари
асосида тузилган.

Республикада жами 120 та шаҳар ва 116 та шаҳарча мавжуд. Шаҳарлар орасида сон жихатидан кичик шаҳарлар (аҳолиси 20 — 50 минг киши) кўичиликни (39,1 фоиз) ташкил этади. Жами шаҳар аҳолисининг 26 фоизи катта шаҳарларда (100 — 250 минг киши) ва яна шунча қисми эса биргина Тошкент шаҳрида истиқомат қилади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳоли географиясининг тадқиқот предмети нима?
2. Аҳоли географиясининг бошқа географик фанлар билан алоқасини тушунтиринг.

3. Аҳоли географиясини ривожланишига катта хисса кўшган олимларни санаб беринг.

УЧИНЧИ БОБ. ТИББИЁТ ГЕОГРАФИЯСИ

1. Тиббиёт географиясининг объекти, предмети ва вазифалари

Тиббиёт географияси география ҳамда тиббиёт фанлари оралиғида вужудга келган фандир. Унинг ривожланиши билан иқтисодий географиянинг социаллашуви (ижтимоийлашуви) жараёнлари янада жадаллашди. Буларнинг натижаси ўлароқ, тиббиёт географияси замонавий иқтисодий ва ижтимоий (социал) географиянинг социал қанотидан ўрин олиб, уни янада ривожлантирди.

Кўпчилик олимлар тиббиёт географиясини мустақил фан тармоғи сифатида вужудга келиши вақтини XIX асрнинг ўрталари деб ҳисоблайдилар. Шу даврдан бошлаб, то ҳозирга қадар тиббиёт географиясининг тадқиқот объекти ва предмети борасида олимлар томонидан турли туман фикрлар билдирилди ва шундай қилиб, мазкур фаннинг предмети муттасил такомиллашиб борди.

Тиббиёт географиясининг объекти кўп қиррали ва мураккаб бўлиши билан бирга, у ўз ичига аҳолининг саломатлик ҳолати ва уни ўзгаришларини, касалликлар ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасини қамраб олади.

Тиббиёт географиясининг кўпчиликка тушунарли бўлган таърифини А.А.Келлер қуйидагича ифодалайди: «Тиббиёт географияси, географик муҳитнинг . комплекс табиий, ижтимоий — иқтисодий омилларини аҳолининг саломатлик ҳолатига, инсон касалликларининг вужудга келиши ва тарқалишига таъсири қонуниятларини ўрганади»¹.

Тиббиёт географиясининг бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари жуда кенг ва хилма хилдир. У, аввало иқтисодий ва ижтимоий географиянинг аҳоли географияси билан чамбарчас боғланган, сўнгра демография, социология, картография, мамлакатшунослик, этнография, социал статистика, ландшафтшунослик, иқлимшунослик, экология, биогеография, социал экология, эпидемиология, паразитология, социал гигиена ва СОРЛИҚНИ сақлашни ташкил зтиш, курортология, зоогеография каби фанлар билан мустаҳкам алоқаларга эга.

Тиббиёт географиясининг мустақил фан сифатида танилиши , гарчи кўпчилик олимлар томонидан XIX асрнинг ўрталари деб ҳисоблансада, тиббий — географик тадқиқотларга оид масалалар қадимги Шарқ ва Ғарб олимларининг (Ибн Сино, Гиппократ) асарларида ёритилган. Аммо, ҳозирги тушунишдаги тиббиёт географисига оид бўлган дастлабки йирик тадқиқот — «Обобщение всеобщей медицинской практической географии» немис олими Финке томонидан 1792 йилда амалга оширилди. Бунда, у тиббиёт географиясини жойнинг аҳоли саломатлиги ва касалликларига таъсирини ўрганувчи фан деб ҳисоблади.

Тиббиёт географиясининг ривожланишига хорижий олимлардан Финке, Шнуррер, Буден, Райт, Гирш, Фукс, Мей, Масако, Ратцель, Стемпл, Божё —Гарнье, Лайт ва бошқалар ўз хиссаларини қўшдилар.

XX аср бошларига қадар Россияда тиббиёт географиясининг назарин ва амалий масалалари П.З.Кондоиди, Н.И.Торопов, Н.И.Пирогов, И.М.Сеченов, С.П.Боткин, И.П.Павлов, Э.Х.Икавитц, Н.И.Литуновский, А.Ф.Змеев, П.И.Преображенский, Д.В.Мерцалов, К.П.Андреев, П.А.Бурсев, Н.А.Коржавин, К.С.Моркотун, С.П.Ловсов, Г.И.Архангельский, П.А.Песков, И.А.Песков, Н.И.Августовский, П.И.Шмаков, ААБунге, Е.В.Бек, В.Л.Якимов ва бошқаларнинг ишларида ёритилган.

Собиқ Иттифокда тиббиёт географиясининг назарий методологик асослари, аҳолининг саломатлик ҳолати ва нозогеографик тадқиқотлар, СОРЛИҚНИ сақлашни ривожланиши, тиббиёт кдртографияси ҳамда тиббий — географик районлаштириш масалалари Д.К.Заболотный, А.А.Шошин, А.П.Марковин, Е.Н.Павловский, А.И.Виноградов, А.В.Яковлев, А.А.Келлер, А.В.Чаклин, Е.И.Игнатъев, Б.Б.Прохоров, В.П.Бяков, Е.И.Веселов, Б.В.Вершинский, В.Я.Подольн, А.Д.Лебедев, А.Г.Воронов, А.П.Авцин, П.П.Решетников, Е.Л.Райх, А.П.Айриян, А.А.Половецкая, В.П.Поспелов, С.И.Белов, Е.С.Фельдман, Б.И.Ходжамбердиев, Т.Е.Болдырев, Н.К.Соколов, С.Е.Шипеленя, О.П.ЦДепин ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида очиб берилган. Бинобарин, Б.Б.Прохоров томонидан Байкал Амур магистрали қурилиши зоиаси миқёсида илк докторлик диссертацияси даражасидаги тиббий —географик тадқиқот амалга оширилган.

Ўзбекистонда эса аҳолининг саломатлиги, касалликлар ҳамда соғлиқни сақлаш масалалари бевосита тиббиёт нуқтаи назаридан бажарилган ишлар мавжуд, Аммо, ушбу масалаларни тиббиёт геог))афияси доирасида ўрганилган махсус тадқиқотлар аматига оширит^маган. Аҳоли ўлими билан боғлиқ демографик масалалар А.Ғаниев томонидан кўриб ўтилган.

Ўтган асрнинг 90 — йилдридан бошлаб, Ўзбекистон ва унинг айрим регионлари бўйича тиббиёт муассасаларини ҳудудий ташкил этиш масалалари М.И.Назаров (1996), нозогеографик вазият эса Н.Комиловалар (1999) томонидон илк бор ўрганилган. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ФА География бўлими томонидан 90 —

йилларда республиканинг тиббий —географик атласига оид ишлар олиб борилган эди.

Тиббиёт географиясининг предмети турли даврларда олимлар томонидан турлича ифодаланди. Бунда, кўпчилик тадқиқотчилар табиий — географик, ижтимоий —иқтисодий омилларга катта аҳамият берган ҳолда, тиббиёт географиясини география фанлари қаторига қўшса (Е.И.Игнатъев, Е.П.Павловский, Б.Б.Прохоров, Е.Л.Райх) бошқалари тиббий омилларнинг устуворлигини таъкидлаб, тиббиёт географиясини тиббиёт фанининг бир тармога деб биладилар (Д.К.Заболотный, А.И.Сыгин ваб.).

Тиббиёт географиясининг моҳияти ва вазифаларини илк бор ўрганган Н.И.Торопов (1864): «Ҳар қандай касалликни ер юзаси бўйича тарқалиши масалаларини тиббиёт географияси ўрганади», деб таъкидлаган. Э.Икавитц эса, (1885) «Ер шарининг турли мамлакатлари ва халқлари орасида ҳаёт ва ўлим, саломатлик ва касалтшкларнинг турли туман ҳодисалари тиббиёт географиясининг предметиدير» ² деган хулосани билдиради. Шунингдек, баъзи бир олимлар, жумладан, Д.К.Заболотный: «Тиббиёт географияси тиббиётнинг бир тармори сифатида ер юзида турли касалликларнинг тарқалишини ўрганувчи фан», деб тиббий омилларни устун қўйса, Е.И.Игнатъев «Тиббиёт географияси географик муҳитнинг инсон танасига таъсирини ўрганувчи географиянинг бир тармоғидир» деб таъкидлайди. Е.П.Павловский (1955, с.89) ҳам география фанининг муҳим тармоғи бўлган тиббиёт географияси «Ер юзида... инсон касалликларининг тарқалиши сабабларини ўрганади» деб масаланинг географик жиҳатларига катта эътибор беради.

Тиббиёт географиясининг ҳозирги ривожланиш босқичида олимлар томонидан унинг нозогеография, саломатлик географияси ва СОРЛИКНИ САКЛАШ ГЕОГРАФИЯСИ каби бўлимлари ажратилади. Шунингдек, В.П.Бяков ва Е.И.Веселовлар собиқ, совет тиббиёт географиясининг қуйидаги асосий йўналишларини ҳам ажратадилар:

табиий ва социал — иқтисодий омилларни тиббий — географик баҳолаш;
тиббиёт ландшафтшунослиги;
тиббиёт мамлакатшунослиги;
нозогеография (инсон касалликлари географияси);
тиббиёт картографияси.

Тиббиёт географиясининг назарий методологик ва амалий масалаларини ўрганишда собиқ Иттифоқ олимларининг хизматларини таъкидлаш лозим. Жумладан, Е.Н.Павловскийнинг касалликларни табиий ўчоқлари ва ландшафт эпидемиологияси фоялари ва ишланмалари собиқ совет тиббиёт географиясининг

фундаментал асосларидан биридир. А.А.Шошин ва бошқа муаллифлар томонидан эса, тиббий географиясининг назарий — методологик асослари ишлаб чиқилди (Основы! медицинской географии, М., Л., 1962).

Замонавий тиббий географик тадқиқотларга, аввало мазкур фанга доир назарий — методологик тадқиқотларни тез ривожланиши; тиббий — географик тадқиқотларнинг натижаларини амалиётга қўлланишини кучайтириш; минтакавий тиббий — географик тадқиқотларни авж олиш ҳамда тиббиёт картографиясини тез ривожланаётганлиги хосдир.

Ҳозирги тиббий географик тадқиқотларда районлаштириш масалалари тобора кўпроқ амалга оширилмоқда. Бинобарин, унинг илмий асослари, тамойиллари А.А.Келлер томонидан 1962 йилдаёқ ишлаб чиқилган эди. Чунончи, тиббий — географик районлаштириш т-бу комплекс тадқиқотларнинг натижаси бўлиб, аҳолини саломатлик ҳолати, табиий ва социал — иқтисодий шарт — шароитларни инсон саломатлигига таъсир, инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалиши жараёнларини камраб олади.

Тиббий — географик тадқиқотлар ва уларга бўлган амалий талаб — эҳтиёжлар ҳозирда тиббиёт географияси олдига қуйидаги вазифаларни қўяди:

—табиий шароит (омиллар) ёки уларнинг мажмуаларини аҳоли саломатлигига таъсирини ўрганиш;

- комплекс табиий ва ижтимоий — иқтисодий омилларнинг инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалишидаги ролини аниқлаш;

—ландшафтлар ва алоҳида олинган давлатларда инсон касалликларини вужудга келиши ва тарқалиши қонуниятларини аниқлаш;

—тиббий — географик ишланмаларни амалий тадқиқи масалаларини кучайтириш.

2. Нозогеография

Тиббиёт географиясининг асосларини яратишга катта ҳисса қўшган йирик олим А.А.Шошин (1962,с.82), нозогеография, яъни инсон касалликлари географиясини тиббиёт географиясининг таркибий қисмларидан бири эканлигини таъкидлаган.

Тиббиёт географиясининг вужудга келган давридан бошлаб, то ҳозирга қадар бажарилган тиббий — географик тадқиқотларнинг аксариятини бевосита нозогеография билан тушунтириш ҳам етарли бўлмайди. Ваҳоланки, «Нозогеографиянинг асосий вазифаси инсон касалликларини географик тарқалишининг умумий қонуниятларини очиқ бериш, алоҳида олинган касалликларнинг нозокомплекслари ва нозоареалларини ҳамда уларнинг тадрижий ўзгаришларини аниқлаш билан белгиланади. Демак, шундай қилиб, тадқиқот объектининг ўзига хослигига борлиқ ҳолда, нозогеография

тиббиёт географиясининг мустақил бўлими ҳисобланади» (Шошин, 1962, с. 83).

Умуман олганда, тиббиёт географияси аҳоли ва унинг саломатлик ҳолати билан боғлиқ бўлган барча географик жараён ва қонуниятларни ўрганар экан, бунда у энг аввало, географик муҳитнинг аҳоли саломатлигига таъсир кўрсатувчи комплекс табиий ва ижтимоий — қиктисодий омилларига асосий эътиборни қаратади. Улар орасида, айниқса иқлим ва атроф — муҳитнинг аҳоли саломатлигига таъсири, касалликларнинг тарқалиши, аҳолининг жойлашуви, меҳнат ва турмуш шароитлари, урбанизация жараёнлари, регионнинг хўжалик ихтисослашуви хусусиятлари, соғлиқни сақлаш соҳасини ривожланганлик даражаси ва бошқалар жуда муҳимдир. Ҳозирги даврда айниқса ижтимоий — иқтисодий хусусиятга мансуб омил-ларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Улар орасида, аввало, соғлиқни сақлаш географияси ёки саломатлик географиясидан туриб, соғлиқни сақлаш тазимининг шаклланиши, ривожланиши, аҳолини саломатлик ҳолатига таъсири каби масалалар ўрганилган изланишлар муҳим илмий — амалий аҳамият касб этади. Бинобарин, тиббий — географик тадқиқотларнинг муҳим илмий — амалий натижаси ҳисобланган тиббий — географик атласлар қишлоқ жойларда соғлиқни сақлашни ҳолати ва ривожланига масалалари бўйича А.П.Айриян томонидан Арманистонда (1967Д970ЙЙ), Ф.Г.Григорьев томонидан эса Чувашияда (1976 й) чоп этилган.

Нозогеографиянинг моҳияти ва вазифаларини тушунтиришда касалликнинг ўзини мазмуни, келиб чиқиш сабаблари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиш лозим. Бу борада кўпгина тадқиқотларни амалга оширган олимларнинг (И.Сеченов, С.Боткин, Аничков, Петров, И.Павлов) фикрича, инсоннинг касалланиши, аввало ўзига хос биологик жараён бўлиб, инсонни атроф — муҳит билан ўзаро таъсирида унинг ҳаёт фаолиятини бузилиши ёки бутунлай тўхташи билан боғлиқдир.

Инсон касалликлари турли — туман бўлиши билан бирга, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳам турличадир. Шу жихатдан уларни ўрганиш ва бу борадаги билимларга эга бўлиш касалликларнинг тарқалишини бартараф этишда катта амалий аҳамият касб этади.

Авваламбор, инсон касалликларининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш жуда муҳим масалалардан биридир. Аммо, шу билан бирга касалликларнинг ҳудудий тарқалиши қонуниятларини очиб бериш келажакда пайдо бўлиши (тарқалиши) мумкин бўлган касалликлар ареалларини аниқлаш ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Инсон касалликларининг келиб чиқиши объектив омиллар билан чамбарчас боғлиқ. Бунда, энг аввало инсонни ўраб олган атроф — муҳитнинг бош ролини алоҳида таъкидлаш керак. Бинобарин, Е.Н.Павловскийнинг паразитар (юқумли) касалликларнинг табиий

ўчоқлари ҳақидаги ғояси (билимлари) бир қатор инсон ва ҳайвон касаллик-ларининг географик тарқалиши ва эволюцияси ҳақида илмий асосланган хулосалар олиш имконини берди.

Нозогеографик тадқиқотларда нафақат касалликларнинг келиб чиқиши ёки уларнинг тарқалиши қонуниятлари, балки нозокомплекслар, нозоареалларни аниқлаш, тадқиқ этиш

муҳим масалалардан биридир. Аммо, амалда бундай нозоареаллар, айниқса нозокомплексларни аниқлаш мураккаб ва тадқиқотчидан чуқур эпидемиологик билимларни билимларни ҳам талаб қилади.

Нозокомплекс бу, бир қатор бўғинларни (компонентларни) ўз ичига олган бир бутун тизим сифатида тушунилиши мумкин. Ушбу бўғинларнинг ҳар бири ўзаро бевосита алоқадорликка эга. Улардан бирортасининг ўзгариши дорҳол бошқасига ўз таъсирини кўрсатади. Инсон касалликларидан бирортасига мансуб бўлган нозокомплекс бир томондан, касалликни вужудга келтирувчи (чақирувчи) шарт — шароитларни ва иккинчи томондан, айнанг шу касалликни қабул қилишга мойил организмни ўз ичига камраб олади. Жумладан, эндемик буқоққа хос бўлган нозокомплекс, энг аввало ушбу касалликка мойил бўлган инсон организми ҳамда сув ва озиқ — овқат маҳсулотларида йод моддасини етишмаслигини ўз ичига олади. Нозокомплексларни, айниқса юқумли касалликлар бўйича кўплаб ажратиш мумкин.

Нозокомплексларнинг компонентлари ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик содда (инсон —сув ёки озиқ —овқатда йоднинг етишмаслиги) ёки мураккаб (атроф муҳитнинг икки, уч ва ундан ортиқ компонентлари ва инсон организми) кўриниш (тур)ларга эга. Мураккаб нозокомплексларга, кўпинча инсон паразитар касалликлари билан боғлиқ бўлган (безгак, лейшманиоз, кана энцефалити ва б.) ларни киритиш мумкин. Муайян ҳудуд доирасидаги турлича нозокомплекслар, бевосита инсон касалликлари билан алоқадор бўти-ан нозогеографик вазиятнинг у ёки бу ҳолатини белгилашда муҳим рол ўйнайди.

Нозогеографик вазиятнинг бош мезонлари ва кўрсаткичларига аҳолининг ўртача умр кўриши, умумий ва болалар ўлими даражаси, аҳолининг касалланиши, турли мамлакат ва районлардаги экологик, санитария —гигиена ва эпидемиологик ҳолатлар киради. (Солиев, Комилова, 1999, с.12)

Замонавий нозогеографик тадқиқотларни касалликларнинг нозоареалларини (тарқалиш ҳудудларини) ўрганмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, нозоареал —бу аҳоли орасида муайян бир касаллик тури ҳисобга олинаётган ёки пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳудудни ўз ичига олади. Уларнинг вужудга келиши, майдони, чегаралари

табiiй — географик, ижтимоий — иқтисодий омиллар таъсирида турлича шаклланади.

Алоҳида олинган инсон касалликлари нозоареалларининг тадрижий ўзгаришларини тадқиқ этиш натижасида уларнинг вужудга келиши сабаблари ўрганилиб, тарқалиши мумкин бўлган ҳудудлар аниқланади. Бу эса, касалликларнинг аввалдан қачон ва қаерда пайдо бўлишини билишда ва уларга қарши тиббiiй чора — тадбирларни амалга оширишда катта аҳамиятга эга.

Турлича инсон касалликларининг нозоареалларини ўзаро ҳамда атроф —муҳит омиллари ва шарт —шароитлари билан таққослаш, ўз навбатида уларнинг вужудга келиши, ҳозирги ҳолати ва келгусидаги ўзгаришлари қонуниятлари ҳақида хулосалар олиш имконини беради.

Нозогеографиянинг ичида айрим касалликларни келиб чиқишини тарихий даврлар мобайнида ўрганувчи тарихий нозогеография йўналиши ҳам мавжуд. Ҳозирда, тиббиёт географияси таркибида минтақавий (региональная) тиббиёт географияси шаклланиб бормоқда (Келлер, 1989, с.12). Бу йўналиш бўйича кўплаб нозогеографик тадқиқотлар собиқ Иттифоқда амалга оширилган. Ўзбекистонда эса бундай тадқиқотлар жумласига, Н.Комилова томонидан бажарилган диссертацияни киритиш мумкин. Бинобарин, Бухоро вилояти нозогеографик вазияти масалалари ёритилган ушбу иш Ўзбекистонда нозогеография бўйича амалга оширилган илк тиббiiй — географик тадқиқотдир.

Инсон касалликларининг келиб чиқиши ва тарқалишида ёки нозокомплекслар ва нозоареалларни вужудга келишида касалликларнинг ривожланиши билан атроф —муҳит омиллари орасида узвий алоқадорлик мавжуд. Бунда атроф — муҳитнинг табiiй ва ижтимоий — иқтисодий омилларини етакчи ролини алоҳида таъкидлаш лозим.

Инсон касалликлари ва унинг турлича нозокомплекслари ва нозоареалларини вужудга келиши ва тадрижий ўзгаришларига таъсир кўрсатувчи омилларга қуйидагилар киради:

1. Табiiй —географик омиллар (иқлим, ер юзаси тузилиши, сув манбалари ва тупроқ, ҳайвониот ва ўсимликлар, регионнинг экологик аҳволи) инсон касалликларини вужудга келишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шунингдек, улар касалликларни ҳудудий тарқалишини белгилаб, нозоареалларни вужудга келишида катта рол ўйнайди.

II. Ижтимоий — иқтисодий омиллар (соғлиқни сақлаш тизимини аҳволи, аҳолининг жойлашуви, зичлиги, жинс —ёш ва ижтимоий таркиби, маълумотлилик даражаси, кўчиб юриши, яшаш ва меҳнат шароитлари, шаҳар ва қишлоқлар гўри ва тизими, транспортнинг ривожланганлик даражаси, урбанизация жараёнлари, регион (ҳудуд) нинг хўжалик ихтисослашуви, ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви ва ривожланиш даражаси, ижтимоий ва ишлаб чиқариш

инфраструктурасининг ҳолати ва бошқалар) нинг инсон касалликларини келиб чиқишти ва нозоареалларини вужудга келишидаги таъсири кучайиб бормоқда.

Нозоареаллар миқёсида аҳолининг касалланиши даражаси ва касалликларнинг тарқалишида табиий ҳамда ижтимоий — иқтисодий омилларнинг ролини аниқлаш замонавий тиббий — географик тадқиқотларнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. Тиббиёт географиясининг ўрганиш объекти ва предмети нима?
2. Тиббиёт географиясининг география фанлари тизимида тутган ўрнини тушунтиринг.
3. Нозогеографик вазият нима?

Аҳолининг саломатлик ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни санаб беринг.

ТЎРТИНЧИ БОБ. РЕКРЕАЦИЯ ГЕОГРАФИЯСИ 1. Худудий рекреация тизими-географиянинг ўрганиш объекти сифатида

Рекреация географияси — инсонларнинг соғлиғини мустахкамлашга, гармоник жиҳатдан ривожланишига хизмат қилувчи соҳаларни ўрганадиган ижтимоий географиянинг муҳим бир тармоғидир.

Тиббий — биологик муносабатларда рекреацион фаолият организмни табиий — психологик функцияларини қайта тиклашга йўналтирилган. Бу мақсадда инсонларнинг турли хил касалликларини даволаш ва дам олишини тўрри ташкил этиш учун керакли ўзига хос турли табиий, кимёвий хусусиятларга эга бўлган табиат омилларидан фойдаланилади.

Рекреация географиясининг олдида инсонларнинг даволаниши ва дам олишида ҳар хил касалликларнинг ривожланиш механизмларини, худудий рекреация тизимлари (ХРТ) дан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш ва кўрсатишдек мураккаб вазифалар турибди. Бу соҳанинг назарий асосларини кенгайтириш амалий вазифаларни ҳал этишда илмий ва методологик ёндошув рекреацион тадбирлар самарасини кўтаришга хизмат қилади.

Дам олиш масканидаги функционал касаллик билан касалланганлар учун иқлим шарбити, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг тавсифи, рельеф, жойнинг эстетик хусусиятлари асосий рол ўйнайдиган бўлса, шамоллаш ва дистрофик касалликларни даволашда табиатнинг энг муҳим минерал сувларидан, даволовчи балчиқ ва иқлим —терапевтик омиллардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Минерал сувларни, даволовчи балчиқ, иқлимни ва ундан профилактик ҳамда даволаниш

мақсадларида фойдаланишни ўрганадиган тиббиёт билимларининг тармоки «курортология» номини олди.

В.С.Преображенский (1975) рекреация географиясининг объектини айнан ҳудудий рекреация тизимларининг шаклланиши ва ривожлантиришнинг ҳудудий масалаларини тадқиқ этишдан иборат деб белгилайди.

Рекреация географияси фан сифатида ижтимоий географик фанлар оиласига мансубдир, зеро ҳудудий рекреация тизимларнинг асосий функцияси социал ҳисобланади. Мана шундан келиб чиқиб ҳудудий рекреация тизимларнинг тўртта асосий типи ажратилади: 1 — даволаш, 2 — соғломлаштириш, 3 — спорт, 4 — англаш (познавательный).

Мазкур типларнинг ёрдами билан ҚРТ мақсадига кўра анча мураккаб тиббий — биологик ва ижтимоий масалаларни ҳал этади. ҚРТнинг рекреация даволаш типига даволашнинг асосий функцияси табиий омилларга таянганлиги билан тавсифланади: минерал сувлари, даволовчи балчиқ, иқлим шароити.- Бундай тизимларга Кавказнинг минерал сувли курортлари, Евпатория, Анапа курорт — шаҳарлари ва бошқаларни мисол қилиш мумкин. ҚРТнинг бу типи табиат мажмуаси олдида жуда катга бальнеологик ресурсларга бўлган талабни қўяди. Бундан ташқари ҳудуднинг ободлиги, хйзмат кўрсатиш даражасини кўтариш талабини ҳам энг олдинга суради.

Рекреация функционал даволаш типини етакчи компонентлари бўйича даволаш ташкилотларига жалб этиш учун учта кичик типларга ажратилади:

- А) иқлимий даволаш рекреацияси;
- Б) балчиқ даволаш рекреацияси;
- В) бальнеологик даволаш рекреацияси.

II. ҚРТнинг рекреация соғломлаштириш типи. Унинг асосий функцияси — инсоннинг маънавий ва жисмоний қувватини ривожлантириш ва қайта тиклашга қаратилган. Жисмоний ва маънавий ривожлантириш функцияси, иккинчи даражали тарзда сақланиб келинаётган бўлсада, бироқ ҳозирда сезиларли аҳамият касб этмоеда. Тартиб билан жисмоний машғулотлар олиб бориш бу тип учун алоҳида аҳамиятга эга.

ҚРТнинг айнан шу типи ҳудуднинг ободлиги, табиий, маданий— тарихий мажмуаларнинг даражасига, дам олувчиларга кўрсатилаётган хйзмат ҳолатига жуда катта зарурат сезади. Экскурсиялар, мевалар териш, спорт ўйинлари, қуёш ва ҳаво ваннаси, чўмилиш машғулотлари соқучомлаштириш циклига киради. Бундай сорломлаштириш рекреациясига Қримнинг жанубий қирғоқлари, Адлер, Москва одди да?! олиш зоналари хйзмат қилади. Худди шу ҚРТ типига лагерлар, дала ховлилари (дача) поселкалар ҳам мисол бўла олади

Мазкур ХРТнинг рекреация соғломлаштириш типи қуйидаги кичик типчаларга ажратилади:

А) — пляж чўмилиш соғломлаштирит рекреацияси; Б) — сайр қилиш соғломлаштириш рекреацияси.

III. ХРТнинг рекреация спорт типининг асосий функцияси жисмоний ривожлантиришдан иборат. Ушбу тип учун жисмоний машғулотлар, жумладан спорт ўйинлари ва мусобақалар, альпинизм, ов қилиш, балиқ тутиш кабилар тавсифлидир.

Сайр қилиш, чўмилиш, қуёш ва хаво ваннаси, экскурсиялар қўшимча тарзда муҳим рол ўйнайди. Булар организмнинг фаолиятини қайта тиклашга кўмак беради. Ушбу тип табиий комплексларга, айниқса экзотик, мавжуд табиий тўсиқлари (альпинизм) бўлган спорт машғулотларини ўтказишни таъминлайдиган инженерлик бинолари мажмуасига эга бўлган жойларга жуда катта эҳтиёж сезади. Шунингдек спорт майдонлари, осма йўллар, фуникулёрлар ҳам бўлиши зарур.

IV. ХРТ нинг рекреация — англаш, фикрлаш типининг асосий функцияси—инсонни табиат ва маданий бойликлардан фойдаланиш йўли орқали маънавий ривожлантиришни амалга оширишдир. Бу типнинг етакчи машғулоти бўлиб экскурсия (тарихий — маданий, айти вақтда архитектура ёдгорликлари, этник ёдгорликларни томоша қилиш, музейларга бориш, табиий ходисалар тўғрисидаги манзаралар билан танишиш фауна ва бошқаларни кузатиш) ва ҳаваскорлик ижодиёти саналади.

ХРТнинг фикрлаш, англаш рекреация типи учун коммуникация тармоқлари (автомобил, пиёда ва бошқа йўлларнинг турли типлари) ҳамда бошқа инженерлик бинолари билан яхши таъминланган бўлиши лозим. Бундан ташқари рекреация фаолияти давомида табиат ва маданий компонентларидан алоҳида — алоҳида эмас балки мажмуа тарзда фойдаланилади.

Маданий англаш типига маданий— тарихий ёдгорликларни бориб кўриш ва томоша ўйинларига ташриф буюриш асосий машғулотлардан ҳисобланади.

Бу тип тарихий — маданий ёдгорликлар ҳамда санъат фестиваллари, спорт мусобақалари ўтказилаётган жойлар билан боғлангандир. ХРТ

нинг бу типига Санкт- Петербург, Москва, Киев, Самарқанд, Суздални мисол келтириш мумкин.

Табиатни англаш типи учун табиат ҳодисалари билан танишиш ва қизиқарли манзараларни томоша қилиш алоҳида аҳамият касб этади. Манзарани томоша қилиш, хаваскорлик ижодиёти, чўмилиш, қуёш ва ҳаво ванналарини қабул қилиш ҳам ушбу типга тегишлидир. Айнан шу тип учун табиат мажмуасини ўзгартирмаслик талаби ўта муҳим бўлиб, бу билан боғлиқ рекреация йўли ва йўлаклари тармоғини яхши ташкил этиш, хизмат кўрсатиш тизими кабиларни яхшилаш жуда зарур.

Маълумки, турли хил дам олувчйлар ХРТ нинг алоҳида тизимлари олдига турли талабларни қўяди. Баъзилари табиат комплекслари билан алоқаси бевосита чегараланган ҳолда хизмат кўрсатиш ва техника тизимининг аҳамиятини юқори қўяди яъни пляжга бориб чўмилишидан кўра бассейнга боришни маъқул кўришади. Айрим кйшилар эса табиат ёки қизиқарли ёдгорликлар билан танишишни улар билан мустаҳкам алоҳида бўлишини афзал билишади.

Юкоридаги ХРТ ларнинг функционал типларидан ташқари бевосита аҳоли эҳтиёжини қондиришдаги ҳудудий жиҳатлари билан чамбарчас боғланган типлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни 2 та гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин. 1. Урбанизациялашган. 2. Урбанизациялашмаган.

Ўз навбатида урбанизациялашган ХРТ қуйидаги типларни ўз ичига олади:!. Курорт —шаҳарлари. 2. Экускурсия марказ — шаҳарлари. 3. Дала ҳовли посёлкалари.

Ушбу типлардан баринчи ва иккинчилари — юқори даражада урбанизациялашган ҳудудларда, кенг миқёсда техника жиҳозларига эга бўлган хизмат кўрсатиш ривожланган ва тўлалигича маданийлашган хатто «иккиламчи» табиат асосида даволаш, англаш ва ўйин~кул'и дам олишга бўлган эҳтиёжини қондиришга мўлжаллангандир.

Урбанизациялашган ХРТ нинг кичик типи кам урбанизациялашган ҳудудга тегишли бўлиб бу ерда дам олувчилар бир томонлама ўзининг меҳнати билан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни ташкил этиш ва ундан табиий ҳолда фойдаланиш имкониятига иккинчидан — пиёда юриш енгил бўлган зоналарда посёлкаларга туташ табиат ландшафтларидан фойдаланиш қулайликларига эга бўлади.

Урбанизациялашмаган ХРТ авваламбор рекреация табиат паркларида намоён бўлади. Улар соғломлаштриш спорт машгулотларини олиб боришда табиат билан мустаҳкам алоқада бўлган ҳолда самарали ва фаол дам олишни (айнан тоза ҳавода) таъминловчи, кам ўзлаштирилган табиат мажмуаларига эга бўлиши лозим

Ҳудудий рекреация тизимлари география фанлари қаторида айнан аҳоли жойлашиши ва ҳудудий хўжаликлар

тизимига киради. Шу боисдан ҳудудий хўжалик мажмуалари (туризм географияси худди хўжалик тармоғи тарзида) ва жойлашиш тизимларини муҳим элементи сифатида рекреация тизимларини иқтисодий география ва аҳоли географияси ўрганиши зарур. Бу эса рекреация тизимларини тадқиқ этиш ва лойихалашда географлар иштирок этиши ва рекреация муаммоларини география фанлари тизимининг муҳим тармоғи тарзида ўрганиш зарурлиги ҳақида хулоса қилиш имконини беради. ХРТ — рекреация географияси янги тизимнинг тадқиқот объектидир.

Ҳудудий рекреация тизими таркиби бўйича гетероген, ўзаро боғлиқ тизимчалардан: дам олувчилар, табиий ва маданий мажмуалар, инженерлик, жихозлари, хизмат кўрсатувчилар, бошқарув органи ва бир бутун ҳудудий бирикмалардан тузилган. Рекреация географиясининг муҳим вазифаси ҳудудий рекреация тизимининг ривожланиш ва шаклланишининг объектив қонуниятларини аниқлашдан иборат.

Рекреация географиясининг шаклланиши даставвал анъанавий географик усуллардан фойдаланган ҳолда тадқиқ этилади. Буларга камерал, картографик, статистик маълумотларни таҳлил этиш, анкета — сўров каби усуллар киради.

Иккинчидан рекреация географиясининг ривожланишида унинг тадқиқот объектини аниқлаб олиш муҳим ҳисобланади.

Учинчидан, рекреацион фаолият унинг ўрганиш объекти бўлмасда аммо географиядаги рекреация масалаларини илмий ҳал этишда зарур бўлган фанларни шакллантириш.

Рекреация географияси ХРТларни лойихалаш ёки ўрганиш билан боғлиқ барча масалаларни ҳал этиши мумкин эмас. Рекреация географияси фаолиятининг майдони ва географлар олдида пайдо бўладиган рекреация вазифаларининг ҳажми бир — бирига тўғри келмайди. Дам олиш ташкилотларини географик аспектда ўрганиш борасида рекреация географияси бир вақтда яъни бажариш функциясида қоянинг раҳбари ва буюртмачининг ташкилотчиси сифатида етакчилик ролини ўйнаши лозим.

Рекреация географияси ўзининг объектини ўрганишда нафақат география фанлари билан, балки бошқа рекреация фанлари билан (рекреация архитектураси, психология, социология, иқтисод ва б.) ҳам ўзаро таъсирда бўлади. Биз шуни унутмаслигимиз лозимки ХРТни география аспектида ўрганиш тўғрисида рекреация географиясини қамраб ололмайди, чунки кўп сонли рекреация муаммоларини битта география фанлари кучи билан ҳал этиб бўлмайди.

2. Ҳудудий рекреация тизимларини шаклланишига таъсир этувчи омиллар

ХРТ ларни шаклланишига аҳолининг рекреацияга эҳтиёжи, давлатнинг иқтисодий ва социал сиёсати, аҳоли даромадлари ва бўш

вақтининг ўсиши, табиий ва маданий — тарихий ресурсларнинг жойлашиши ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади. ҲРТни шакллантирувчи омиллар алоҳида эътибор билан чўқур қара/шди. Сабаби улар етарлича хилма —хил шунинг учун уларни шундай тизимлаштиришга эришиш орқали яъни ҳар бирининг аҳамиятини яхшироқ изохлашга ҳаракат қилинади.

Н.С.Мироненко (1972) рекреацион районларнинг шаклланиши ва ривожланишда иқтисодий географик омиллар гуруҳини ажратади (Мироненко бўйича рекреация райони рекреация тизими сифатида қаралади): 1)Рекреация ресурслари рекреация районларининг шаклланиши ва ихтисослашувида ҳамда бошқа районлар билан ўзаро боғлиқлигини аниқлашда асос ҳисобланади; 2)Иқтисодий географик ўрин аҳолининг рекреация районини танлашини, озиқ —овқат ва меҳнат ресурслари билан таъминлашини белгилайди;

3) Аҳолининг жойлашиши тизими;

4) Рекреация инфраструктурасининг ривожланганлик даражаси;

5) Рекреация хизматининг бошқа хўжалик тармоқлари билан алоқаларининг тавсифи. Ушбу омилларни шундай гуруҳлаш минтақа масалаларини ҳал этувчи, минтақа материаллари билан ишловчи кўпгина географлар ва лойиҳачилар учун етарлича маъқулдир.

Омилларни гуруҳлашда бошқа тадқиқотчилар таклифларига кўра бирламчи талабнинг шаклланиши иккинчи томондан уларни (реализация) амалга ошириш сифатида қарайдилар. Масалан, А.П.Дубнов (1970) туризм ривожланишига таъсир этувчи барча омилларни иккита асосий гуруҳга ажратишни таклиф этади: жалб этувчи омиллар қайсики буларга масалан, табиий шароит, маданий ҳаёт ва район тарихий ҳаёт шароити: ҲРТ яратилишини режалаштиришда буларга қайсики туризм ресурслари, туризм хизматини ишлаб чиқиш ҳажми ва даражаси, транспорт узунлиги рекламани йўлга қўйилганлиги, табиий шароит, район ҳаёт даражаси киради.

Жалб этиш омиллари инсонни рекреация оламига қизиқтиради, дифференциация омиллари минтақа туризм бозори чегарасини аниқлайди.

Бундай гуруҳлаш сўров ўтказишда туризмнинг минтақавий хусусиятларини белгилашда ёрдам беради. Шунингдек, Мариота таклифи ва бошқа яна кўплаб ҲРТ ривожланишидаги омиллар билан шурулланган омиллар ишини келтириб ўтиш мумкин.

Биз барча омилларни ҲРТ яратиш талабини вужудга келтирувчи ва бу эҳтиёжини амалга оширувчи омилларга бўлишни таклиф этамиз.

ҲРТ яратиш талабини вужудга келтирувчи омиллар тизимларни фаол камраб олган, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари билан борланган. Шу ўринда таъкидлаш керакки айнан мана шу омиллар ҲРТ

асосий хоссаларини (мустаҳкамлик ва динамиклик, хилма — хиллик, яхлитлик) аниқлайди.

ҚРТ яратиш талабини амалга оширувчи омиллар бир даражали ҚРТ жараёнлари ва хоссалари билан, (жойлаштириш, ишлаб чиқариш, транспорт, табиий, этник ва унинг тизимчалари) боғланган.

Бу омилларнинг аҳамияти жуда муҳим. Бундан ташқари амалга оширувчи маҳаллий аҳамиятга эга омиллар ҳам мавжуд.

Таъкидлаганимиздек, илиқ денгиз, катта дарё ва кўл, даволовчи балчиқ, тоғлар, ўрмон массивлари, маданият ёдгорликлари, шундай омиллар ҳисобланади, булар ҚРТни жойлаштириш имкониятини аниқлашга хизмат қилади. Зеро мавжуд яхши пляж ва чиройли ўрмонларнинг борлиги айнан шу ҳудудда ҚРТ ташкил этиш мумкин дегани эмас, чунки жамиятда бу табиат мажмуасидан бошқа мақсадда фойдаланиш кўзда тутилган бўлиши мумкин. Масалан, денгиз қиргоқларидан сувнинг кўтарилишига асосланган электростанция қуриш, ўрмонлардан ёғочни қайта ишлаш саноати учун хом ашё манбаи сифатида фойдаланиш шулар жумласига киради.

3. Ўзбекистонда ҳудудий рекреация тизимлари

Ҳозирги вақтга келиб география фанида муҳим ахборот йўналиши бўлган минтақавий рекреация географияси бошқа минтақавий соҳалардан бирмунча фарқли ривожланиш хусусиятига эга. Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг ҳудудида ҚРТнинг барча типларини ривожлантиришни хоҳлайди. Аммо барчасида ҳам бундай имконият мавжуд эмас. Саёҳатчилар учун барча жойни, хатто Антарктида ёки космосни қизиқарли рекреация объектига айлантариш мумкин, бироқ бунинг учун етарлича моддий ва молиявий асослар бўлиши талаб этилади. Инфраструктура ва экологик шароит бу ўринда алоҳида аҳамиятга эга.

Рекреация вазифасини ҳал этишда муайян ҳудуд яшаш учун яхши қурилган биноларга эга зоналарни, гидротехник ва инженерлик қурилиш, транспорт магистраллари, бошқарув органлари ҳамда хизмат кўрсатувчи субъектларни ўз ичига олган табиий ва маданий мажмуаларга эга бўлиши лозим. Буларнинг барчаси бутунлигича ҳудудий рекреация тизимини яратади. Маълумки, рекреация географиясининг ўрганиш объекти айнан ҚРТ ва уни турли типларининг ҳудудий шаклланиши, ривожланиши масалалари бўлиб ҳисобланар экан. Ўзбекистонда мустақилликка эришгандан кейин бу фанг бўлган эътибор кучайди. Собиқ Иттифокда бу фан атрофлича ўрганилган ва бунда кўпроқ ҚРТнинг 1 — 2 — 3 типларини ривожланишига алоҳида аҳамият берилган. Ўзбекистонда ўша даврларда ва ҳозирда ҳам маҳаллий аҳамиятга эга ҚРТлар жумласига Тошкент вилоятидаги Чимён соғломлаштириш оромгоҳи (2 — 3 типлари) киритилади. Буидан ташқари, табиат баррида вужудга келган

Зомин, Оқтош, Косонсой согломлаштириш оромгохлари ҳам шулар жумласидандир.

Республикамизда ХРТларнинг 1—2 — 3 типларини яратиш учун, Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманида, Фарғона водийсида, Жиззах вилоятининг Бахмал ва Зомин туманларида, Кашқадарё вилоятининг Китоб ва Шахрисабз туманларида рекреация ресурслари мавжуд, бироқ ХРТ вужудга келиши учун керак бўлган омилларнинг етарли эмаслиги ҳамда минтақалар имкониятининг йўқлиги ^уфайли рекреация фаолиятини талаб даражасида ривожлантириш мураккабдир. Аммо шу билан бирга, Ўзбекистонда қадимий тарихий ёдгорликлар меъморий обидаларнинг борлиги ва уларнинг айнан республикани инфраструктура шароитлари яхши йўлга қўйилган, йирик шаҳарларда жойлашганлиги, ХРТ нинг мана шу турини ривожлантириш учун жуда қулайдир. Қолаверса, ушбу тармоқни келгусида тараққий эттириш Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятига чиқиши ва мамлакат иқтисодиётини кўтаришда муҳим омиллардан бири бўлиши шубҳасиздир. Ривожланган давлатлар (АҚШ, Франция, Италия) тажрибаси шуни кўрсатадики, туристларни қабул қилиш ва хизмат кўрсатиш мамлакатга катта даромод келтиради. Ўзбекистонда бу жараён эндигина йўлга қўйила бошлади ва бунини амалга ошириш учун бир қанча лойиҳалар (Шарқ марвариди) ишлаб чиқилди. Ўзбекистон туризмни ривожлантириш учун қандай манфаатларга эга? —деган савол туғилиши табиий.

Биринчи манфаат —янги иш жойлари яратилади. 1996 йилда «Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг берган маълумотларига кўра 30 минг киши бевосита ушбу туризм соҳасида хизмат қилган.

Иккинчи манфаат — қўшимча даромад ва маблағлар тушумидан иборат. Экспертларнинг фикрича дунёда битта саёҳатчининг ўртача харажати 770 АҚШ долларини ташкил этади. Ўзбекистонга келган туристларнинг ҳар биридан ўртача 1,2—1,3 минг АҚШ долларига тенг даромад олинади.

Молиявий ҳолатни яхшилашга туризмдаги нархни кўтариш ҳисобига эмас, балки қўшимча янги хизмат турларини яратиш эвазига ҳам эришиш мумкин. Янги қўшимча хизмат турини яратиш орқали кўпгина давлатлар катта иқтисодий самарага эришиб келмоқда, а. Масалан, Сингапур 5,6 млн туристга кўрсатилган хизмат орқали 6.5 млрд АҚШ доллари, Миср —(3,7 млн турист) мос равишда 3,8 млрд доллар, Малайзия (6,8 млн) 3,3 млрд доллар даромад кўрадилар.

Учинчи манфаат —маҳаллий маҳсулотлар учун янги бозорлар ташкил этишдан иборат. Бу эса маҳаллий саноатни ўзининг ишлаб чиқариш қувватларини кучайтришни талаб этади.

Тўртинчи манфаат — маҳаллий инфраструктура ва коммунал объектлар ҳамда хизматларни замонавийлаштириш, хизмат кўрсатиш турлари ва даражаларини ўстиришдан иборат

Бешинчи манфаат—янги касб ва технологияга эга бўлиш.

Олтинчи манфаат — жамиятдаги атроф — мухит муаммоларини, маданий меросни химоя қилиш зарурлигини чуқурроқ англаш.

Еттинчи манфаат — ердан фойдаланишга янгидан ёндошиш.

Маҳаллий туризм — минтақавий, мит\лий ва ҳатто халқаро туризмнинг бирламчи асоси. Юқорида келтирилганидек барча ХРТлар ва улар ичидаги туризмнинг ривожланиши жойлардаги мавжуд ресурсларнинг ихтисослашиши ва тарқалишига боғлиқ. Масалан, Хива, Самарқанд ва Бухородаги мавжуд тарихий — маданий ёдгорликларнинг борлиги ўша жойларда маданий англаш, диний туризми, Жиззах вилоятидаги табиат зоналари ландшафт туризмини, табиатни англаш маъмурий бошқарув объектлари, илмий ахборотлар тўпланган Тошкентда ишчан ва илмий туризми фаол бошқаришни йўлга қўйиш зарур.

Туризмни ривожлантириш учун туристлар талабни қондирадиган барча қулайликлар яратилган бўлиши зарур. Аммо, республикада Тошкент ва Самарқанддан бошқа Хива, Бухорога келадиган туристлар учун айнан шу жойдаги шарт — шароит етарли эмаслиги ҳаммага маълум, яъни меҳмонхона, автотранспорт хизмати, коммунал хизматлар халқаро стандартларга мос эмас, Мамлакатдаги мавжуд ресурсларга алоҳида эътибор қаратган ҳолда иқтисодни кўтариш манбаи бўлган ХРТнинг барча типларини ривожлантириш замон талабидир. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, республикада ХРТнинг 4 — типини ривожлантириш учун жуда катта имконият борлигини кўрамиз. Қолаверса 2 — 3 типларни тараққий эттиришга етарли шарт — шароит мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда, рекреациянинг ана шу типларини йўлга қўйиш орқали аҳолининг жимоний, маънавий соғлом бўлишига минтақаларни, молиявий, ижтимоий аҳолини яхшилашга эришиш мумкин.

Савол ва тешшириқлар

1. Ҳудудий рекреация тизимлари деганда нимани тушунасиз ?
2. Рекреация географиясининг тадқиқот объекти нима?
3. Республикада рекреация географияси қандай ривожланмоқда ?
4. Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш учун қандай имкониятлар мавжуд?

БЕШИНЧИ БОБ. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КўРСАТИШ

СОҲАЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясининг объекти ва предмети

Аҳолининг турмуш шароитларини яхшилашда хизмат кўрсатиш соҳалари ёки бошқача қилиб айтганда, ижтимоий инфраструктуранинг аҳамияти катта. Хизмат кўрсатиш соҳалари аҳолининг турли—туман моддий, маънавий кўринишидаги эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи соҳалар ва уларнинг муассасаларини қамраб олади. Ҳар бир хизмат кўрсатиш соҳаси ўз навбатида кўплаб турлича

хусусият ва кўринишга эга бўлган хизматлар турларидан ташкил топган. Бинобарин, уларни гуруҳлаш, таснифлаш, шаклланиши, ҳудудий ташкил этилиши, замонавий ҳолати ҳамда келажак ривожланиши масалаларини тадқиқ этиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади. Кейинги ўн йилликда Ўзбекистонда ҳам мамлакат раҳбарияти томонидан аҳолининг турмуш шароитларини яхшилаш, айниқса мамлакат аҳолисининг катта қисми яшайдиган қишлоқ жойларнинг ижтимоий ва иқтисодий инфраструктура шароитларини юксалтиришга катта эътибор қаратилмоқда. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ўрганишда ҳар бир соҳага хос тармоқ фанлари, иқтисодиёт, социология ва бошқа фанлар билан бир қаторда география ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Чунки, хизмат кўрсатиш соҳалари муассасаларининг жойлашуви ва хизмат кўрсатиш даражасини аҳолининг жойлашуви ва эҳтиёжлари даражасига мослиги орасидаги тафовутларни аниқлашда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясининг роли катта.

Ижтимоий соҳалар ва хусусан хизмат кўрсатиш соҳаларининг илмий тадқиқ этиш ишлари Абрамов М.А.,

Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А., Покшишевский В.В., Меркушева Л.А., Беленький В.Р., Вайтекунас С., Манак Б.А., Рутгайзер В.М., Никольский И.В., Калмуцкая Э.И., Родоман Б.Б., Лухманов Д.Н. Флоря С.И. ва бошқа олимлар томонидан амалга оширилган. Ўзбекистонда эса хизмат кўрсатиш соҳалари географик жихатдан суёт ўрганилган. Умуман олганда эса, бу борада Эргашев О., Абдурашидов Б.А, Назаров Б., Вольфсон И., Олловров Н.Қ., Жўраев Т. каби олимларнинг ишлари мавжуд. Мамлакатимизда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини тиббий хизмат кўрсатиш мисолида географик жихатдан илк бор диссертация даражасидаги тадқиқот иши 1996 йили М.Назаров томонидан амалга оширилган. Аммо, мамлакатимизда ҳозирги даврдаги аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари (ижтимоий инфраструктура) борасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар кўламини етарли деб бўлмайди. Шу билан бирга аҳолига транспорт, алоқд, электр энергияси, табиий газ, сув таъминоти бўйича хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш инфрасантрактураси географик жихатдан тадқиқ этилган салмоқли макбалар ҳам мавжуд эмас.

Олимлар томонидан хизмат кўрсатиш соҳаларини илмий тадқиқ этишда «иқтисодий» ва «ижтимоий» ёндошувлар мавжуд (Алексеев А.И.). Чунончи, биринчисида хизмат кўрсатиш соҳалари хўжалик тармоқлари сифатида иқтисодий нуқтаи назардан ўрганилади, яъни бу ерда энг аввало кам харажат сарфланган ҳолда, кўпроқ фойда олишга асосий эътибор қаратилса, ижтимоий ёндошувга кўра хизмат кўрсатиш соҳалари - бу энг аввало аҳолининг турмуш шароитлари, турмуш даражасининг муҳим шарти сифатида тушунилади. Агарда, хизмат кўрсатиш муассасаларини муайян бир ҳудудда вужудга келиши, шаклланиши ва келажакда ривожланиш

конуниятларини эътиборга олинса, у холда бизнингча учинчи, яъни худудий ёндошувни ҳам аниқлаш мумкин.

Хизмат кўрсатиш соҳаларини географик жиҳатдан ўрганишнинг зарурлиги ўтган асрнинг 60 —йилларида В.В.Покшишевский, С.А.Ковалевлар томонидан таъкидланган. Худди шу даврдан бошлаб, собиқ Иттифоқнинг бир қатор марказий университетларида «Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси» курси ўқитила бошланди. 70 —йиллардан бошлаб хизмат кўрсатиш соҳалари ва умуман ижтимоий соҳаларни географик жиҳатдан илмий тадқиқ этиш йўналиши ривожлана бошлади. Мамлакатимизда эса бу борадаги ишларнинг жонланишини ўтган асрнинг 90 —йиллардан бошлаб кузатиш мумкин.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясини ривожланишида собиқ Иттифоқ география жамияти томонидан 1974 йили Москвада аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси бўйича ўтказилган биринчи йиғилишнинг аҳамияти катта¹. Мазкур йирилишда турли соҳа вакиллари билан хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш борасида олиб борилган муҳокамаларнинг натажалари шуни кўрсатадики, фанлар мантиқига кўра хизмат соҳаларининг минтақавий хусусиятлари ва худудий ташкил этилиши масалаларини илмий тадқиқ этиш айнан география фани зйммасидадир.

Шундай қилиб, ўтган асрнинг 70—йилларидан бошлаб иқтисодий ва ижтимоий география фанлари тизимида аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси вужудга келди. Унинг география фанлари тизимида тутган ўрни ва предмети хусусида А.И.Алексеев ва бошқалар қуйидагича таъриф беришган: Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари"" географияси ижтимоий -иқтисодий географиянинг ўзига хос тармоғи бўлиб, хизматларга бўлган эҳтиёжлар ва уларнинг қондирилиши даражасидаги худудий тафовутлар ва

шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳаларини табиий ижтимоий, иқтисодий, демографик ҳамда турлича аҳоли жойлашуви шаклларида худудий ташкил этилиши масалаларини ўрганади⁴. ~

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси бўйича бажариладиган тадқиқотларни икки йўналишга ажратиш мумкин. биринчисида тармоқ, яъни хизмат кўрсатиш соҳалари алоҳида олинган ҳолда ўрганилса, масалан, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш географияси, иккинчи йўналиш — минтақавий мажмуали, яъни бунда хизмат кўрсатиш (оҳалари ' бир бутун ҳолда ва маълум бир худудда ўрганилади.

Муайян бир худуднинг табиий, иқтисодий, демографик ва аҳоли жойлашуви шарт — шароитларини ҳисобга олган ҳолда, хизмат кўрсатиш соҳаларининг жойлашуви ва замонавий ҳолатини

тавсифлаш ва баҳолаш, шунингдек, хизматлар мажмуаси ва хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш энг аввало географларнинг вазифасидир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси таърифидан маълум бўладики, бу соҳада бажариладиган тадқиқотларда

—аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжларига;

—хизмат кўрсатишнинг даражасига;

—хизмат кўрсатишни ҳудудий ташкил этилиши масалаларига алоҳида эътибор қаратилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси ижтимоий —иқтисодий географиянинг аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари географияси билан чамбарчас борлиқ. Жумладан, аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжлари ва уларнинг қондирилиш даражаси (яъни, хизмат кўрсатишнинг фактик даражаси) бевосита аҳоли географияси, аниқроғи аҳолининг турмуш тарзи географияси билан боғлиқ бўлса, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий ташкил этилиши эса аҳоли географиясининг аҳоли жойлашуви ёки аҳоли манзилгоҳлари географияси билан узвий алоқадорликка эга.

Жамият ривожланишининг ҳозирги босқич ид-а аҳолига бир қатор хизмат турларини қамраб олган хизматлар мажмуи зарур бўлади. Хизматлар турли —туман ва турлича шакл — шамойилга эга. Бу эса уларни турларга ажратиш, гуруҳлаш ва таркибий тузилишини аниқлашни талаб қилади. Аммо, собиқ Иттифоқ давридан то ҳозирга қадар аҳолига хизмат кўрсатишнинг таркиби хусусида олимлар ўртасида ягона тўхтамга келинмаган. Махсус адабиётларда хизмат кўрсатиш соҳалари ва турлари хусусидаги ўзаро фарқланувчи айрим таркиблар берилган ҳолос. Шу сабабдан бўлса керак, давлат статистика ташкилотлари томонидан аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари бўйича эълон қилинадиган маълумотларни ҳўжаликнинг бошқа ишлаб чиқариш (масалан, саноат, қишлоқ ҳўжалиги) тармоқларидаги сингари тўла —тўкис деб бўлмайди.

Авваламбор, хизмат—бу муайян бир хизмат олувчининг (аҳоли, шахс) хизматга бўлган эҳтиёжларини бевосита қондиришга қаратилган меҳнат натижасидир. Улар ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда «ишлаб чиқармайдиган» яъни «тоза кўриниш»даги (масалан, ҳуқуқшунос, врач қабули; кутубхоначи, сотувчи, официант хизмати) ва «ишлаб чиқариш шаклидаги хизмат» ёки «нарсаси» кўринишидаги хизматлар (масалан, шахсий буюртма асосида кийим, пойабзал тикиш, меҳел тайёрлаш ва хоказолар)га ажратилади. Бир қатор муа-лифлар ва хусусан Б.А.Манак аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, икки йирик гуруҳга ажратади:

1.Аҳолининг моддий талаб —эҳтиёжларига хизмат қилувчи соҳалар:

1. Савдо.

2. Умумий овқатланиш.
3. Маиший хизмат.
4. Уй — жой коммунал хўжалик.
5. Йўловчи транспорти.
6. Алоқа.

7. Ижтимоий таъминот, кредит ва суғурта.

II. Шахснинг маънавий эҳтиёжлари ва ривожланишига хизмат кўрсатувчи соҳалар:

1. Таълим.
2. СОРЛИҚНИ сақлаш.
3. Маданият, санъат.
4. Жисмоний тарбия ва спорт.
5. Курорт — рекреация хизмати.

Илмий адабиётларда хизмат кўрсатиш соҳаларининг муассасалари ва корхоналарининг йиғиндиси ижтимоий инфраструктура деб ҳам юритиладики, уларни маънодош сифатида тушуниш катта хато бўлмайди.

Моддий иялаб чиқаришга бевосита боғлиқ бўлмаган, аммо, ишлаб чиқариш жараёнининг нормал кечишини таъминловчи шарт — шароитлар йиғиндисига ишлаб чиқариш инфраструктураси (транспорт, алоқа, энергия ва сув таъминоти ва бошқалар) дейилса, аҳолининг кундалик турмуш шароитларини таъминлаб турувчи шарт — шароитлар йиғиндиси эса ижтимоий инфраструктура (соғлиқни сақлаш, маориф, маданий, маиший хизматлар ва бошқалар) деб юритилади¹.

2. Хизмат кўрсатиш соҳаларининг таркиби Хизматлар ўз моҳиятига кўра бир қанча турларга ажратилади. Бу ўз навбатида уларни ўрганиш, ривожлантириш ва шунингдек, бошқаришда катта аҳамиятга эга.

Собиқ иттифоқ ҳамда Ўзбекистон давлат режа комитети иқтисодиёт институти мутахассислари томонидан яратилган ишланмаларга кўра, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари қуйидагича таркибга ва хизмат турларига ажратилган:

1. Уй-жой ва коммунал хизмат кўрсатиш:

- доимий яшаш учун жой бериш;
- ётоқхоналар хизмати;
- уйларнинг санитария — тозалик ҳолатини сақлаш;
- аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш; уйларни иситиш тизими, иссиқ сув, ---табiiй электр энергия билан таъминлаш ва бошқалар.

2. Чакана савдо хизмати:

- озик — овқат магазинлари;
- саноат ва қурилиш моллари магазинлари;
- супермаркетлар;
- турли бозорлар.

3. Умумий оқатланиш хизмати:

- ошхонлар; кафе — барлар; ресторанлар;

4. Маиший хизмат кўрсатиш:

шахсий буюртма бўйича пойабзал тикиш;
пойабзал таъмирлаш;
чармли, мўйнали, тикувчилик буюмлари ва бош
кийимларни буюртма бўйича тикиш ҳамда
таъмирлаш;
трикотаж буюмларини шахсий буюртма бўйича
тикиш ва таъмирлаш;
телевизорлар, радиоаппаратуралар, магнитофон ва
радиолаларни тузатиш ва техник хизмат кўрсатиш;
музлатгичлар, чанг ютгичлар, кир ювиш ва тикув
машиналарини тузатиш;
соат тузатиш;
бошқа майший машина ва асбобларни тузатиш;
метал буюмлари ясаш ва таъмирлаш;
фуқароларга тегишли транспорт воситаларини
таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш;
енгил автомобилларни таъмирлаш ва техник хизмат
кўрсатиш;
мебел ясаш ва таъмирлаш;
кимёвий тозалаш ва бўяш;
кир ювиш хизмати;
аҳоли буюртмаси бўйича уй — жой ва бошқа
қурилиш ишларини бажариш ва таъмирлаш;
уй — жойларни қуриш;
уй — жойларни таъмирлаш;
умумий ва якка тартибдаги гаражлар қуриш;
фуқароларга тегишли транспорт воситалари учун
майдончалар қуриш;
фуқаролар маблағлари ҳисобидан пудрат асосида
қурилиш ишларини бажариш;
ҳаммомлар хизмати;
сартарошхоналар;
суратга олиш ва киносуратлар лабораториялари
хизмати;
ижара манзилгоҳдари хизмати;
газлаштириш, газ баллонлари тўлдириш, келтириш
ва таъмирлаш;
аҳоли юкларини ташиш;
чипталарни уйга келтириб бериш;
юк сақлаш бўлинмалари хизмати;
тўйлар билан боғлиқ маросимларни ўтказиш;
қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш
бўйича хизмат кўрсатиш;
ритуал хизматлар;
бошқа майший хизматлар кўрсатиш.

5. Умумий таълим:

мактабгача тарбия муассасалари;
ўрта мактаблар;
лицейлар, касб —хунар мактаблари;
коллежлар,
олий ўқув юртлари ва бошқалар;
мактаб — интернатлар.

6. Тиббий хизмат кўрсатиш:

1) —даволаш —профилактика муассасалари;
марказий район касалхоналари;
қишлоқ участка касалхоналари;
юқумли касалхоналар касалхоналари;
диспансерлар; 2) амбулатория — поликлиника муассасалари;
катталар ва болалар поликлиникалари;
стоматология поликлиникалари;
қишлоқ врачлик манзилгохлари; қишлоқ врачлик
амбулаториялари; фельдшерлик — акушерлик манзилгохлари;
тиббий манзилгохлар;
3 тиббий хайдовчилик комиссиялари;
) дезинфекция станциялари;
санитария — эпидемиология
хизмати ва бошқалар.

7. Ижтимоий таъминот:

пенсионерлар ва кам таъминланган оилаларга ижтимоий ёрдам
кўрсатиш; ногиронларни ижтимоий муҳофаза қилиш;

8. Рекреация ва сайёҳлар хизмати:

туристлар учун мўлжалланган меҳмонхона мажмуаларида,
базаларида, кемпингларда яшаш; туристик походларни амалга ошириш;
экскурсиялар уюштириш;
санаториялар профилакториялар, пансионатлар ва дам олиш уйларида
яшаш, даволаниш ва бошқа хизматлар кўрсатиш;

9. АХ.ОЛИНИНГ маданий эҳтиёжларига хизмат кўрсатиш:

- 1) томоша кўрсатувчи муассасалар хизмати ;
кинофильмлар кўрсатиш;
спектакллар қўйиш;
концертлар ўтказиш; цирк томошалари; музей ва
кўргазмалар;
- 2) мусикий, бадий ва хореография мактаблари
хизмати;
- 3) маданият ва истирохат боғлари хизмати;
рақс кечалари ўтказиш;
театрлаштирилган байрамлар, сайллар, карнаваллар, концертлар,
дискотекалар ўтказиш; аттракционлардан фойдаланиш;

- 4) клуб муассасалари хизмати;
пуллик курслар, тўғаракларда ўқитиш;
лекториялар хизмати;
- 5) кутубхоналар хизмати;
- 6) бошқа маданий хизматлар кўрсатиш;
хайвонот боғлари;
планетариялар;
бошқа хизматлар.
- 10. Кредит-сугурта хизмати:
жамғарма —кассалари хизмати;
суғурта хизмати;
қимматбаҳо қоғозлар ва буюмлар сақлаш; омонатлар қўйиш:
- 11. Ҳуқуқий тавсифдаги хизматлар:
нотариал идоралар хизмати; ҳуқуқий маслаҳатхоналар;
жамоат тартибини сақлаш;
- 12. Жисмоний тарбия ва спорт:
жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш; саломатлик пуллик гуруҳлари, сузиш, яқка тренинг; спорт — томоша тадбирлари;
жисмоний тарбия ва спорт иншоотларини фойдаланишга бериш;
- 13. Алоқа хизмати кўрсатиш:
почта, телеграф (хат, бандерол, жўнатмалар, пул ўтказиш, телеграмма);
телефон хизмати (халқаро ва шаҳарлараро сўзлашувлар, меҳмонхона ва квартираларда телефон хизмати, телефон автоматлар);
- 14. Транспорт хизмати кўрсатиш:
шаҳар электр транспортида йўловчи ташиш; автомобил транспортида йўловчи ташиш; аҳолига пуллик транспорт хизмати кўрсатиш;
- 15. Бошқа хизматлар:
уй — жойларни қўриқлаш хизмати;

ДОСААФ тирлари хизмати;
автомашиналарни бошқаришга ўргатувчи курслар хизмати;
полиграфия корхоналари хизмати (турли таклифномалар, визит карточкалари, табрикномалари, юбилей папкалари тайёрлаш);
хорижий тилларга матнларни таржима ва таҳрир қилиш;
олий ўқув юртларига тайёрлаш пуллик курслар;
таълим тизимининг хўжалик ҳисобидаги ўқув юртлари хизмати;
ветеринария хизмати;

Юқорида санаб ўтилган аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг турли — туманлиги, хизматларнинг ранг — баранглиги ҳамда хизмат кўрсатувчи муассасаларни турли вазирлик ва ташкилотларга бўйсунитиш, бошқарилган ўз навбатида уларни илмий тадқиқ этиш ва мутаносиб ҳолда ривожлантиришни бирмунча қийинлаштиради.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланишида аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжлари муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг шаклланишига эса табиий — географик, демографик, ижтимоий — иқтисодий омиллар таъсир кўрсатади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини географик ўрганишда уларнинг ҳудудий ташкил этилиши масалаларига асосий эътиборни қаратиш лозим.

Хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этиш — бу энг аввало хизмат кўрсатиш муассасалари, марказлари ва мажмуаларини муайян шарт — шароитларга боғлиқ ҳолда жойлашуви ва ҳудудий поғоналашувидан иборат¹.

Хизмат кўрсатиш муассасаларининг маълум бир вақт ва ҳудуддаги ҳолати, йиғиндиси муассасалар тўрини ҳосил қилади. Муассасалар тўрини ўз навбатида тармоқлар тўри ва мажмуали (интеграл) қисмларга ажратиш мумкин. Тармоқлар тўри, бу масалан, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш муассасаларида иборат бўлса, хизмат кўрсатиш мажмуаси эса энг аввало хизмат кўрсатиш марказларини ўз ичига олади. Бундай марказлар таркибида турғун (стационар) типда хизмат кўрсатувчи муассаса ёки уларни йиғиндиси мавжуд. Муассасалар эса ўзларининг хизмат кўрсатиш зоналарига (ареалига) эга.

Хизмат кўрсатиш муассасалари ўзининг таъсир зонаси билан биргаликда - хизмат кўрсатишнинг ҳудудий тизимларини ташкил этади. Улар эса муайян хизмат турини доимий истеъмол қилувчи барча аҳоли манзилгоҳлари ва шу хизмат турининг унча катта бўлмаган муассасаларини ўз ичига олади.

Аҳолига хизмат кўрсаташ муассасаларини жойлаштиришда қуйидаги тамойиллар муҳим рол ўйнайди: а) оди учун қулайлиги (хизматни олишда кам вақт сарфлаш ва унинг сифати); истеъмолчи ва хизмат кўрсатувчининг мавжудлиги; аҳоли манзилгоҳлари ва уларнинг катта — кичиклиги; хизматларга бўлган аҳолининг эҳтиёжлари; хизмат кўрсатиш объектларининг мажмуалилиги ва ихтисослашуви; хизмат кўрсатишнинг даврийлиги; регион аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиш даражаси.

Замонавий хизмат кўрсатиш тизимининг муассасалари хизмат кўрсатишнинг ташкилий шаклларига кўра масофа ва вақтни ҳисобга олган ҳолда: а) эпизодик (йил давомида бир неча

марта фойдаланиш мумкин бўлган ва бир —икки соатлик транспорт қулайлигига эга бўлган);

б) даврий (ойда бир неча марта фойдаланиш мумкин ҳамда 30 — 40 минутлик транспорт қулайлиги мавжуд);

в) кундалик фойдаланишдаги (истеъмолчининг яшаш жойига мумкин қадар қулай жойлаштирилган) хизмат

кўрсатиш муассасаларига ажратилади. Бу эса хизмат кўрсатиш тизимини маълум бир ҳудудда поғонали қурилишини белгилаб беради.

Хизмат кўрсатишнинг поғоналашуви, аввало аҳоли манзилгоҳларининг катта —кичиклиги, функциялари билан чамбарчас боғлиқ. Аҳоли манзилгоҳларининг катталашиб бориши билан улардаги хизматлар тури ва муассасалари ҳам купайиб боради ва шундай қилиб, ушбу аҳоли манзилгоҳларининг регион хизмат кўрсатиш тизимида тутган мавқеи, ранги ошиб боради.

Аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари жойланиши белгиларига кўра:

-локал типи (бундай муассасалар аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжларини бевосита ишлаб чиқаришда ёки ўқиш, дам олиш даврида қондиришга хизмат қилади — ошхона, тиббий манзилгоҳ, профилактория ва б.);

-умумий (ушбу гуруҳга мансуб хизмат кўрсатиш муассасалари таркибида аҳолининг кундалик эҳтиёжларига хизмат кўрсатувчи муассасалар кўпчиликни ташкил қилади ҳамда улар аҳоли манзилгоҳларининг инфраструктура тизимига киради);

-район (бундай муассасалар район аҳамиятига молик вазифаларни бажаради —ўқув юртлари, маданият муассасалари ;

-районлараро типига мансуб муассасалар янада кенгроқ вазифаларни бажаради (автосервис махсус хизматлари, маиший техника ремонтлари марказлари ва б.);

-республика (бундай хизмат турлари республика аҳамиятига эга ва мамлакат меҳнат тақсимоотида иштирок этади —:курортлар, туристик марказлар, тор профили клиникалар ва х) типларга бўлинади.

Хизмат кўрсатиш соҳдларини ҳудудий ташкил этиш масалалари

Хизмат кўрсатиш тизимларини ҳудудий ташкил этиш, бу аввало уларнинг марказларини хизмат кўрсатиш даражалари ва тоифасига, аҳоли манзилгоҳларининг катта— кичиклиги ва зичлигига, хизмат кўрсатиш зонасининг демографик салоҳиятига, аҳоли жойлашуви тизимининг ривожланганлик даражасига боғлиқ.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этиш масалалари уларни географик жихатдан тадқиқ этишнинг негизини ташкил қилади. Муайян бир вақт ва ҳудудда хизматларнинг

тузилиши ва ҳудудий тизимларини уйрунлигини хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этилиши сифатида тушуниш мумкин.¹

Хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этиш жараёнлари бир вақтнинг ўзида ҳам уларнинг жойлашуви (замонавий ҳолати)ни ҳамда ривожланиши, ўзгариши жараёнларини ўз ичига олади.

Хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланишида энг аввало аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжлари ва уларни қондиришда муайян бир ҳудуд ёки мамлакатнинг имкониятлари муҳим аҳамиятга эга.

Аҳолига хизмат кўрсатиш географиясининг асосий вазифаси — хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилишнинг моҳиятини очиб бериш ва ҳонуниятларини аниқлашдан иборатдир.

Хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этиш тушунчасининг моҳияти илк бор В.В.Покшишевский, С.А.Ковалев, Ю.Г.Саушкинлар томонидан очиб берилган. Жумладан, Ю.Г.Саушкин (1973, 6.225-226). хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий ташкил этилиши, аввало уларнинг «нуқталари»ни ўзаро ва аҳоли манзилгоҳларига нисбатан, кишиларнинг кундалик мунтазам ҳаракат йўналишига мос равишда жойлушуви ва бошқаларда намоён бўлиши, бу «нуқта»ларнинг йиғиндиси аҳолининг эҳтиёжларини тўла қондириши маъносида тушунади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари тўри ва тизимларини ҳудудий ташкил этилишига таъсир кўрсатувчи омилларга қуйидагилар киради:

1. Иқтисодий омиллар (минтақа, мамлакат ёки аҳоли манзилгоҳининг иқтисодий географик ўрни, хўжалик ихтисослашуви, регионнинг иқтисодий тараққиёт даражаси, йирик саноат корхоналарининг мавжудлиги, аҳолининг бандлик таркиби, даромадлари, хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланганлик даражаси ва моддий —техник асоси.

2. Ижтимоий омиллар аҳолининг социал ва касбий таркиби, маълумот кўрсаткичи, урбанизация даражаси, шаҳар ва қишлоқ турмуш тарзи, аҳолининг меҳнат шароитлари ва тавсифи, саломатлик ҳолати, санитария маданияти даражаси.

3. Демографик ёки «истеъмолчи» омили (аҳоли сони ва унинг тадрижий ўзгаришлари, аҳолининг такрор барпо бўлиши даражаси, аҳолининг жинс —ёш таркиби, oilалар сони, таркиби, катта —кичиклиги ва улардаги болалар сони, аҳоли миграцияси).

4. Меҳнат ресурслари омили (хизмат кўрсатиш соҳаларида бандлар сони, уларнинг жинс —ёш таркиби, маълумот даражаси, алоҳида хизмат кўрсатиш турларига кадрлар тайёрлаш имкониятлари).

5. Аҳоли жойлашуви (аҳоли зичлиги, шаҳар ва

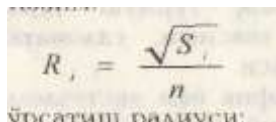
қишлоқ аҳолиси, аҳоли манзилгоҳлари, уларнинг турлари ва катта —кичиклиги, аҳоли манзилгоҳларининг зичлиги, улар орасидаги ўзаро масофа, хизмат кўрсатиш марказлари сифатидаги шаҳарларнинг узок — яқинлиги).

6. Транспорт омили (худуднинг транспорт алоқалари билан таъминланганлик даражаси, хизмат кўрсатиш марказлари ва шаҳарларнинг транспорт қулайлиги, қишлоқларнинг транспорт билан таъминланганлик ҳолати).

7. Табиий — географик омиллар хизмат кўрсатишни ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Масалан, муайян бир жойнинг рекреация ресурслари шу жойда санатория — курорт хизматини ташкил бўлишига ва туризм марказларини вужудга келишига бевосита таъсир кўрсатса, иқлим омили эса касалланиш — тиббий хизмат кўрсатиш ёки иқлим уй —жой —кийим бош — хизмат кўрсатиш кўринишида билвосита ҳам таъсир кўрсатади.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ва уларнинг муассасаларини худудий ташкил этишнинг омиллари орасида, айниқса аҳоли ва унинг жойлашгуви хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга. Чунки, бир томондан аҳоли ҳам хизмат кўрсатувчи ҳам истеъмолчи бўлса, иккинчи томондан хизмат кўрсатиш муассасалари бевосита аҳоли манзилгоҳларида жойлаштирилади.

Муайян турдаги хизмат кўрсатиш муассасаларини жойлашувини

$$R_1 = \frac{\sqrt{S_i}}{n}$$

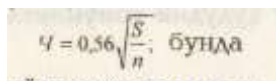
Ўртача қишлоқ аҳолиси:

баҳолагдда, уларнинг хизмат кўрсатиш радиусларини аниқлаш лозим: бунда, R_1 — хизмат кўрсатиш радиуси;

S_{1-i} турдаги муассасаларнинг хизмат кўрсатиш ареали (майдони);
 n — 1 турдаги хизмат кўрсатиш муассасалари сони.

Хизмат кўрсатиш радиуси кўрсаткичи хизмат кўрсатиш соҳаларини аҳолининг мужассамлашуви билан қанчалик боғлиқлигини ифодалайди.

Шунингдек, аҳолига хизмат кўрсатиш муассасалари тизимини қанчалик мақсадга мувофиқ худудий ташкил этилганлигини муассасага эга бўлган қишлоқларнинг ўртача хизмат кўрсатиш

$$C = 0,56 \sqrt{\frac{S}{n}}$$

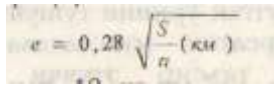
бунда

радиуси (C):

C —ўртача хизмат кўрсатиш радиуси;

З — хизмат кўрсатиш ҳудудининг майдони;

п — хизмат кўрсатиш муассасасига эга аҳоли манзилгоҳлар ҳамда хизмат кўрсатиш муассасаларига эга бўлмаган қишлоқдан хизмат кўрсатиш марказигача бўлган ўртача масофа (е):

$$e = 0,28 \sqrt{\frac{S}{n}} (\text{км})$$

билан ва пгунингдек, ҳар 10 кв.км ҳудудга тўғри келувчи муассасалар сони, улар ўртасидаги ўртача масофанинг катта — кичиклиги кабилар билан ҳам аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил этиш масаласида ўтган асрнинг 30 — 40 йилларида немис олимлари В.Кристаллер (1893—1969) ва Август Лёшлар (1906—1945) томонидан машхур «марказий жойлар» назарияси яратилди. Унга кўра хизмат кўрсатишнинг ҳудудий ташкил этилиши талаб ва таклиф асосида аникланади ҳамда хизмат кўрсатиш поғонали (иерархик) тарзда ташкил этилади. Бунда, хизмат кўрсатиш марказларининг роли жуда катта. Улар тармоқ (тиббий, савдо ва ва ҳк) ҳамда комплекс хизмат кўрсатишга бўлинади.

Аҳолига хизмат кўрсатишни ҳудудий ташкил этилиши шаҳар ва қишлоқ жойларда турличадир. Шаҳарларда хизмат кўрсатиш муассасаси ва корхоналарини жойлашуви, аввало, шаҳарнинг катта — кичиклигига, шаклига, биноларнинг зичлиги, ва шунингдек, йирик корхоналарнинг жойлашувига боғлиқ. Қишлоқ жойларда эса хизмат кўрсатишни ҳудудий ташкил этилиши аввало, аҳоли жойлашувига, транспорт тизимларини ривожланганлик даражасига ҳамда йирик хизмат кўрсатиш марказлари сифатида шаҳарларнинг яқин жойлашуви ва бошқаларга боғлиқдир.

Шундай қилиб, хизмат кўрсатиш соҳалари географияси, ижтимоий географиянинг аҳоли географияси билан ёнма-ён ривожланган муҳим тармоқларидан биридир. Унинг ижтимоий натижаси жамият ривожланишининг муҳим жабҳаси бўлган — хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланишининг ҳудудий қонуниятларини ўрганиши билан белгиланади.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географияси нимани ўрганади?
2. Хизмат кўрсатиш соҳалари географиясининг фанлар тизимида тутган ўрнини тушунтиринг.
3. Хизмат кўрсатиш муассасаларини ҳудудий ташкил этилишига таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?
4. Ижтимоий инфраструктура деб нимага айтилади?

ОЛТИНЧИ БОБ. ТАЪЛИМ ГЕОГРАФИЯСИ

1. Таълим географияси, унинг объекти ва предмети

Ҳозирги ривожланган жамиятда кишиларда хилма —хил моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёж пайдо бўлди. Истеъмолчиларнинг бундай эҳтиёжларини бевосита қондирадиган хизмат соҳаси —меҳнат сарфланадиган мустақил объект ва аҳоли томонидан истеъмол қилинадиган маънавий неъматларнинг манбаларидан биридир. Маълумки, аҳолининг турли хил эҳтиёжларини гуруҳлаганда улар қуйидагича: моддий, маърифий ва маънавий, социал кўринишга эга бўлади.

Таълим географияси мана шу эҳтиёж турларидан бири бўлиб, у инсоннинг юксалиши ва жамиятнинг ривожланиши учун табиий зарурият бўлган маърифий салоҳиятнинг турлари, таркиби, тузилиши ва уларнинг ҳудудий ташкил этилганлиги ҳамда ривожланишини ўрганади.

Таълим географиясини ўрганишнинг объекти бирон бир ҳудуд, макондаги таълим тизимлари бўладиган бўлса, унинг предмети ана шу таълим тузилмалари яъни мактабгача ва умумий ўрта таълим муассасалари, ўрта — махсус, касб — ҳунар таълими билим юртлари, олий ўқув юртлари, олий ўқув юртидан кейинги таълим муассасалари кадрлар тайёрлаш малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш муассасаларининг фаолияти, ҳамда уларда таълим олаётганлар сони, мактабдан ташқари шароитда билим олаётганлар сонининг ҳудудий ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан иборатдир. Таълимни географик жихатдан иккита тармоқга ажратилса, унинг биринчиси таълим тизими ва тўри, иккинчи тармоғини эса ҳудуд, макон ташкил этади. Сабаби таълим тизимининг айнан жойлардаги вазияти кўп жихатдан ўша ҳудудлар табиий — иқтисодий ва ижтимоий географияси билан чамбарчас боғлиқлигини инкор этиб бўлмайди. ТТТу ўринда авваламбор таълим тизимининг турлари уларнинг мақсадига кўра бир —биридан фарқини кўрсатиб ўтиш лозимдир.

Дарҳақиқат, мактабгача таълим тизими бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди.

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилгандир.

Ўрта махсус касб —ҳунар таълими, академик лицейлар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб —ҳунар таълимини беради.

Олий таълим, яъни университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасалари, юқори малакали олий маълумотли мутахассислар тайёрлашни таъминлайди. Олий ўқув юртидан кейинги таълим (аспирантура, адъюнктура, докторантура)

жамиятнинг юқори малакали илмий ва илмий — педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилгандир.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш касб билимлари ва кўникмаларини чуқурлаштириш ҳамда янгилашни таъминлайди.

Мазкур таълим тизимининг турлари минтақалар ва тараққий этган мамлакатлар, шунингдек жаҳон стандартлари билан таққослаш, мазкур мамлакат аҳолисининг маърифий ва маънавий даражасини қийсий таҳлил қитиш имконини беради. Шу боисдан, таълим географиясининг моҳияти ва мазмуни республикамиз ҳамда баъзи ривожланган мамлакатлар таълим жараёнидаги аҳвол, давлатнинг бу борадаги олиб бораётган сиёсати, асосий йўналишлари ҳамда ҳудудий тафовутлари доирасида ўз аксини топади.

2. Ўзбекистон таълим тизими

Республикамизда қабул қилинган «Таълим ҳақида»ги қонунга биноан 1996—1997 ўқув йилидан бошлаб мактабларнинг биринчи синфларида ўқиш янги алифбода олиб борилмоқда. Бунинг учун зарур дастур, қўлланма ва дасриқлар яратилди.

Шу давр мобайнида 300 га яқин янги турдаги таълим муассасалари очилди. Олий ўқув юртлири қошида 46 та лицей ташкил этилди. 800 дан ортиқ ўқувчи чет элларда таълим олди. Кўпгина ўқитувчилар хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш мақсадида чет мамлакатларга бориб қайтди. Мамлакатдаги таълим — тарбия ислоҳати ва уларни ҳаётга тадбиқ қилишда ислоҳатларни босқичма — босқич ўтказиш тамойили қўйилган.

Биринчи босқич — ўтиш даври бўлиб, у 1997 — 2001 йилларда, яъни 4 йил давомида жорий этилади. Бунда кадрлар тайёрлаш тизими салоҳиятини сақлаб қолиш, унинг ривожланиши учун ҳуқуқий — меъёрий, илмий — методик, молиявий — моддий шарт — шароитлар яратилди. Бу босқичда асосан қуйидаги вазифаларни бажариш керак:

Миллий дастурни амалга оширишнинг бошланиши: янги талабларга жавоб бера оладиган педагог кадрларни тайёрлаш; ўқув стандартларини яратиш ва янги ўқув программалари устида ишлаш; умумтаълим мактабларини тузилиши жиҳатидан қайта қуриш; уч йиллик таълим — ўрта махсус ва касб — ҳунар билим юртлири (касб коллежи ва академик лицей) тизимига замин тайёрлаш; узлуксиз таълим - тарбия тизимига асос соладиган тадбирларни амалга ошириш; ижтимоий ҳимояни қафолатлаш каби масалаларни ечиш босқичи.

Иккинчи босқич 2001—2005 йилларни ўз ичига олади. Бунда Миллий дастурни кенг миқёсда тўлиқ амалга оширишга эришиш даркор. Табиийки, тизим фаолиятининг самарадорлигини, меҳнат бозорини инобатга олиб, ижтимоий — иқтисодий шароитдан келиб чиқиб, дастур ғоялари ва қоидаларига керакли ўзгартиришлар киритилади.

Учинчи босқич — 2005 ва кейинги йилларга мўлжалланган бўлиб, унда тўпланган тажрибаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида ўзгарувчан ижтимоий — иқтисодий шарт—шароитларни эътиборга олган ҳодда кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш зарур.

Кадрлар тайёрлаш тизимининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг асосий тамойиллари қуйидаги вазифаларни ўз ичига олади:

барча хил ва турдаги таълим муассасаларида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш учун узлуксиз таълим, фан ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланиш;

давлат таълим стандартларини жорий этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизминини ишлаб чиқиш;

ихтисосликлар, малака даражасига кўра мутахассисларга бўлган умумдавлат ва минтақавий талабларнинг истиқболини аниқлаш;

таълим тизимини тузилиш ва мазмун жихатидан ислоҳ қилиш учун ўқитувчиларни ва мураббийларни қайта тайёрлаш;

давлат ва ижтимоий муассасаларнинг касбга йўналтириш бўйича фаолиятини такомиллаштириш. Бунда касб танлашнинг бозор эҳтиёжлари ва имкониятларини эътиборга олиш зарур, токи ҳар бир шахс ўзига мос касбни эгаллай олсин;

ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқ, манаъвият ва маърифат, меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш;

таълим муассасаларини, биринчи навбатда умумтаълим мактабларини давлат томонидан молиявий ва моддий техникавий тўлқин таъминлаш меъёрларини ошириш ва унинг механизминини такомиллаштириш;

кадрлар тайёрлаш тизими истеъмолчилари корхоналар, муассасалар, фирмалар, хиссадорлик жамиятлари, банклар ва бошқа тузилмаларнинг имкониятларидан, биринчи навбатда, ўрта махсус касб — ҳунар ўқув юртлари ва олий ўқув юртларининг моддий ва молиявий базасини мустаҳкамлаш учун мумкин қадар кенгроқ фойдаланиш;

кадрлар тайёрлаш ва таълим соҳасига чет эл сармоялари, халқаро донорлик ташкилотлари ва жамғармсаларининг маблағларини жалб этиш;

конун доирасида ўқув режалари, дастурлари ва ўқитиш йўриқлари, таълимий хизматларни белгилашда таълим муассасаларига, биринчи навбатда, олий ўқув юртларига мустақиллик бериш ва ўзини ўзи бошқариш усулларини жорий этиш.

Табиийки, бундай мураккаб вазифаларни амалга оширишда давлат ва жамиятнинг маъсулияти алоҳида аҳамият касб этади. Давлат ва жамият кадрлар тайёрлаш тизимини узлуксиз ривожлантириш ва такомиллаштириш кафили бўлиши зарур. Улар юқори малакали, рақобатга қодир мутахассислар тайёрлаш бўйича таълим муассасаларининг фаолиятини уйғунлаштириш лозим.

Маълумки, халқ таълимининг асосий бўғинини узлуксиз таълим тизими ташкил этади. Узлуксиз таълимни давлат таълим стандартлари ва тегишли таълим дастурлари билан таъминлашда, аввало, уларнинг жаҳон талаблари даражасида бўлишига, юксак маънавийт заминида қурилганига асосий эътибор бериш керак. Шу боисдан республикадаги умумтаълим дастурларини мактабгача тарбия, бошланғич, умумий таълим ва мактабдан ташқари таълим тарзида тузиш мақадга мувофиқдир.

1. Мактабгача таълим. Уч ёшдан бошланиб, олти —етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулкчилик кўринишидан қатъий назар, бошқа хил таълим ташкилотларида олиб борилади.

2. Бошланғич таълим. 1—4 синфларни ўз ичига олади ва бунда ўқиш олти — етти ёшдан бошланади.

3. Умумий таълим. Бунда ўқувчиларга 5 — 9 синфлар доирасида билим ва тарбия берилади.

Алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керак: умумтаълим мактаби барчамиз учун мажбурий бўлиб, уларда болаларимизга умумий билим асосларини чуқур ўргатишимиз керак, том маънода фарзандларимизнинг дунёқарашини шакллантириш ва кенгайтиришимизга асос солишимиз керак.

4 Ўрта махсус билим ва касб —хунар таълими. Ўқиш муддати 3 йилдан кам бўлмаган академик ва касб —хунар лицейлари ва коллежлари.

5. Олий мутахассислик таълими одатда, 18—19 ёшдан бошланиб, тўрт йилдан кам бўлмаган муддатда давом этади. Олий мутахассислик таълими бакалаврлик ҳамда магистратурага бўлинади.

Бакалаврлик — базавий олий таълим бериш демакдир. Унда ўқиш камида 4 йил давом этиб, олий маълумот ва таянч мутахассислик дипломини олиш билан тугайди.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича отшй касбий таълим бўлиб, бакалаврлик негизида камида икки йил давом этади. Ундаги тахсил якуний квалификацион давлат аттестацияси ва магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш билан ниҳояга етказилади.

Шу билан бирга, биз ўз эҳтиёжларимиз ва ички шароитларимиздан келиб чиқиб, узлуксиз таълимнинг расмий тизимида якунловчи бир босқични ҳам жорий этишимиз керак. Бу босқич икки даражага бўлинади, яъни аспирантура ва докторантурадан иборат.

Аспирантура. Ниҳоясига етказилган магистрлик негизида 3 йил давом этади. Аспирантуранинг мақсади —муайян мутахассисликлар бўйича олий квалификацияли илмий ва илмий —педагогик кадрларни шакллантириш. Аспирантура академик ва квалификацион имтиҳонлари ҳамда номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш билан якунланади. Бу якунларга кўра, танланган мутахассислик бўйича «фан номзоди» илмий даражаси берилади. Докторантура фан номзоди илмий даражаси негизида 3 йил давом этади, диссертация ҳимоя. қилиш билан якунланади.

Якунига кўра, танланган мугахассислик бўйича «фан доктори» илмий даражаси берилади. Бошқача айтганда, бу соҳада аввалги тартиб сақланиб қолади.

Булардан ташқари, янги тизимда қўшимча касбий таълим — қайта тайёрлаш ва малака ошириш масаласига ҳам катта эътибор беришимиз керак,

Таълим — тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини таҳсил этишда уларнинг минтақалардаги вазиятини баҳолаш умумтаълим дастурларининг бажарилишини таъминлашга хизмат қилади. Ҳозирга келиб, республикада интенсив равишда таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёни ривожланмоқда. Мамлакатда 7 тилда 170 номдаги дарслик ва ўқув адабиётлари нашр этилмоқда.

1999 — 2000 ўқув йилида умумий таълим мактабларининг сони 9849 тага етган ҳолда, унда таълим олувчилар миқдори эса 5820,9 мингга етган.

3. Мактаблар географияси

Таълим географиясида мактаблар тўртининг ҳудудий жойлашуви масаласи ўта муҳим ҳисобланади. Шу боисдан республикамиз вилоятлари миқёсида умумий таълим мактабларининг 1999 — 2000 ўқув йилларидаги ҳолатини таҳлил қилганимизда Самарқанд (1226 та) ва Қашқадарё вилояти (1086 та) етакчи эканлигини кузатамиз. Фарғона, Тошкент, Сурхондарё вилоятларида ҳам мактаблар сони нисбатан кўпдир (2 — жадвалга қarang).

Республикамиз жами аҳолисининг 8,8 фоизини ўзига мужассам этган Тошкент шаҳрида 380 та мактаб бўладиган бўлса, ҳудди шундай 7,9 фоиз мамлакат аҳолиси яшайдиган Наманган вилоятида 675 та, Андижон (8,9 фоиз аҳоли) 760 та мактабга эга. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳудудлардаги мактаблар тўртининг жойлашувида уларнинг сони билан бирга, қуввати (ўринлар сони, замонавийлиги, техника таъминоти, катта — кичиклиги) ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда умумий таълим мактабларида таълим олувчи ўқувчилар миқдорини ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Дарҳақиқат, умумий ўрта таълим мактабларида таълим олувчилар сони Фарғона, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларида нисбатан юқори бўлса, Сирдарё, Хоразм, Жиззах ҳамда Бухоро вилоятларида эса уларнинг бирмунча камлигининг гувоҳи бўламиз. Бунга вилоятларнинг тарихий, иқтисодий — ижтимоий ва демографик ривожланиши ҳам таъсир кўрсатади.

2—жадвал

Маъмур ий	Мақтаблар		Уқувчилар	
	1998/99	1999/20	1998/9	1999/2
Ўзбекисто	9860	9849	5686,0	5820,9
Қорақалпоғи	770	772	379,1	380,3
Анлижон	769	760	487,2	514,4
Бухоро	535	536	324,9	328,2
Жиззах	513	537	231,4	243,3
Навоий	378	377	187,6	190,9
Наманган	679	675	451,0	466,1
Самарқанд	1229	1226	666,4	677,7
Сурхондарё	804	812	441,2	455,5
Сирдарё	343	324	159,2	155,4
Тошкент	911	909	502,3	509,8
Фарғона	918	918	608,6	632,7
Қашқадарё	1080	1086	547,8	564,6
Хоразм	540	337	326,6	331,4
Тошкент			372,7	370,6

Республикада мактаблардан ташқари махсус коллеж ва академик лицейлар ҳам барпо этилмоқда. 1999 — 2000 ўқув йилининг бошида 30 та академик лицей ва 120 та профессионал коллежлар фаолиятини бошладилар. Уларда таълим олувчилар мос равишда 7,3 ва 30,2 мингтани ташкил этади. Янги типдаги ўқув юртлари қаторида республикада 224 та ўрта махсус ўқув юртлари 266,9 минг ўқувчи контингенти билан фаолият юритмоқда.

Мамлакат интеллектуал салоҳияти ундаги мавжуд олий ўқув юртлари ва уларнинг фаолияти билан белгиланади. Шу боисдан республикадаги ўрта таълим ва ўрта махсус ўқув юртлари билан бир қаторда Олий ўқув юртларининг географиясини таҳлил қилганимизда қуйидагиларни кўришимиз мумкин. Чунончи, 1999 — 2000 ўқув йилида Олий ўқув юртларининг умумий сони 64 та бўлиб, ундаги таълим олаётган талабалар 166,5 мингтани ташкил этди. Мазкур ўқув йилидан бошлаб республика олий ўқув юртларида халқаро стандартлар асосида кўп соҳали мугахассисларни тайёрлашни бошлади. Давлат стандартлари ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Шунга мос равишда Олий таълим икки босқичда: бакалаврият ва магистратура шаклига эга бўлди. Олий ўқув юртлари республикада ўзига хос географик кўриниш касб этади. Жумладан, уларнинг энг кўпи, яъни 28 таси мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрига тўғри келади. Иккинчи ўринни Самарқанд вилояти эгаллайди. Бу вилоятдаги олий ўқув юртларининг умумий сони жами Олий ўқув юртларининг 0,9 фоизини ташкил этади. Ушбу вилоятдаги олий ўқув юртлари сонининг нисбатан кўплиги ҳаммамизга маълум бир қатор тарихий, ижтимоий — иқтисодий омиллар билан белгиланади. Фарғона иқтисодий райони ва Бухоро вилоятдан бошқа барча вилоятларда уларнинг миқдори 1 — 2га тўғри келади.

Республикадаги мавжуд олий ўқув юртларига ўқишга кираётган бакалавриятлар сони охириги ўқув йилида 39,5 минг кишини, шундан пулли шартнома асосида қабул қилинганлари 45 фоизни ташкил этмоқда. Барча Олий ўқув юртларидан 25 таси магистратурага қабул қилиш ҳуқуқига эга. Магистратура шаклида 1999 — 2000 ўқув йилида жами 2012 та киши қабул қилинган бўлиб, улардан пулли шартнома асосида ўқишга қабул қилинган. Магистратурада таълим олувчи магистрларга бўлган талаб мамлакатимиз ҳудудларида борган сари ошиб бориши табиий.

Савол ва топшириқлар

1. Таълим географияси нима, унинг ижтимоий географияда тутган ўрни қандай?
2. «Таълим ҳақида»га Қонун республикамизда қачон қабул қилинган?
3. Ўзбекистонда таълим тизимлари қандай ташкил этилган?

Чет мамлакатлар таълим тизимлари ҳақда нималар биласиз?

ЕТТИНЧИ БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ГЕОГРАФИЯСИ

1. Қишлоқ жойлар географиясининг вужудга келиши

Замонавий иқтисодий ва социал географиянинг тараққиёт йўлини собиқ иттифоқ иқтисодий география фанисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ушбу фан ривожланишининг бошланғич даврида инсоннинг хўжалик фаолияти билан бевосита алоқадор масалаларни ўрганишга катта эътибор берилди. Зеро, совет давлатининг дастлабки йиллариданок, мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш давлат иқтисодий сиёсатининг бош мақсади бўлиб ҳисобланган. Мазкур шарт шароитлар таъсири ва натижаси ўларок, иқтисодий география гуркираб ўсди, унинг моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт каби тармоқлари ривожланишда анча илгарилаб кетди. Ушбу иқтисодий географиянинг яна бир муҳим жихати шаҳарлар йўналишининг шаклланиши ва ривожлантирилиши билан белгиланади.

Шулар билан бирга собиқ Совет иқтисодий географиясининг йирик намоёндалари ўша даврлардаёқ моддий бўйликлар яратувчи тармоқларни географик ўрганиш билан бир қаторда ижтимоий соҳаларни, хусусан аҳоли ва унинг ижтимоий эҳтиёжлари билан боғлиқ масалаларни географик тадқиқ этишнинг зарурлигини ҳам таъкидлаганлар.

Собиқ Иттифоқ давридан бошлаб иқтисодий география бағридан аҳоли географияси ўсиб чиқди. Бунинг натижасида бевосита аҳоли ва унинг ижтимоий ривожланиши билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этиш ишлари кучайди, яъни иқтигодий географиянинг замирида ижтимоий

(социал) география шаклланди ва натижада иқтисодий география ўрган асрнинг 80 —йилларига келиб иқтисодий ва ижтимоий географияга айланди. Айнан шу даврдан бошлаб географияда «қишлоқ жойлар» термини қўлланила бошланди, ва шунингдек, қишлоқ жойларни иқтисодий географик жihatдан ўрганишнинг зарурлигини иқтисодий ва ижтимоий географиянинг қишлоқ хўжалиги ҳамда аҳоли географиясининг вакиллари бўлган С.А.Ковалев, А.И. Ллексеев, Г.Л.Фактор, А.Н.Ракитниковлар томонидан таъкидланган эди.

Аҳоли ҳамда қишлоқ хўжалиги географияси вакиллари томонидан қишлоқ жойлар ижтимоий ва иқтисодий географик тадқиқотларнинг ўзига хос объекти эканлиги, уларнинг барча хусусиятларини ўзида мужассам этган белгилари йиғиндиси, ва шунингдек, қишлоқ жойлар ривожланишининг баъзи бир ижтимоий иқтисодий жihatлари, қишлоқ жойларни ижтимоий ва иқтисодий географик ўрганишнинг вазифалари, қишлоқ жойларни комплекс географик ўрганишни фанлар тизимида тутган ўрни, унинг бошқа иқтисодий ва социал географик фанлар билан ўзаро алоқаси каби масалалар очиб берилди. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги ва ахчэли географияси билан қишлоқ жойлар географияси ўртасида кўприк пайдо бўлди. Шундай қилиб, қишлоқ жойлар географияси нафақат қишлоқ хўжалиги ва аҳоли географияси, балки саноат, транспорт ва бошқа тармоқлар географияларининг- меросхўри эканлиги аниқланди, ёки бошқача қилиб айтганда, К.ИШАОҚ жойлар географияси юқоридаги йўналишларнинг киррасида шаклланмоқда (Максимов , 1992, 6-7 б.).

Кейинги икки ўн йилликлар мобайнида қишлоқ жойлар бир катор фанларнинг муҳим тадқиқот объектйга айланди. Уларни географик жihatдан ўрганишда А.И.Алексеев С.А.Ковалев, В.А.Максимовларнинг хизматлари катта. Жумладан, А.И.Алексеев (1989), В.-А.Максимовлар (1985, 1998).томонидан қишлоқ жойлар географияси китоблари чоп этилди. Қишлоқ жойларни тадқиқ этишда А.И.Алексеев, аввало бу жойларнинг аҳолиси, аҳоли яшаш жойлари, аҳолининг турмуш тарзи, социал соҳаларнинг ривожланиши масалаларига эътиборни қаратган бўлса, В.А.Максимовникг ишларида қишлоқ жойларнинг ишлаб чиқариш масалалари кўпроқ ёритилган. Шунингдек, қишлоқ жойларни чуқу^) тадқиқ этишда социология фани алоҳида ўрин тутди. Айниқса, қишлоқ жойлар аҳолисининг ҳудудий — ижтимоий тузилиши, ижтимоий ривожланиши, турмуш тарзи ва бошқа масалалар. Т.И.Заславская, Р.В.Ривкина ва бошқа тадқиқотчилсф томонидан ўрганилган.

Умуман олганда, қишлоқ жойлар худди шаҳар жойлари каби муҳим. ижтимоий вазифаларни бажаради. Улар ўз ҳудудига, ижтимоий —иқтисодий тузилмаларга эга. Уларни комплекс ўрганиш, тадқиқ этишда, географиянинг роли катта.

2. Қишлоқ жойлар географик тадқиқотларнинг объекти сифатида

География фанлари тизимида қишлоқ жойлар -бу комплекс тадқиқот объектларидан биридир. Уларни нафақат географлар, балки иқтисодчилар, социологлар, экологлар ҳам ўрганади. Бошқа соҳа вакилларидан фарқуш, ўлароқ, географлар, энг аввало қишлоқ жойларни, уларнинг компонентларини (табиат, аҳоли, хўжалик) алоҳида олинган ҳолда, ҳамда бир бутунликда, яъни мажмуали тарзда ривожланишининг ҳудудий қонуниятларини ўрганишга асосий эътиборни қаратадилар.

Қишлоқ жойлар илмий — тадқиқотларнинг комплекс ва ўзига хос объекти бўлишига шубҳа йўқ. Чунки, улар катта — катта майдонларни, муайян табиий шарт —шароит ва минерал хом ашё салоҳиятини, аҳоли, унинг жойлашув тизими ва ижтимоий тузилмаларини, хос ижтимоий ҳамда ишлаб чиқариш салоҳиятини ўзида мужассамлаштирган ҳудудлар йиғиндисидан иборатдир.

Ҳозирги даврда қишлоқ жойлар бир бутун, комплекс тарзда ўрганилган тадқиқотларни етарли деб бўлмайди, аммо иқтисодий ва ижтимоий география ва турдош фанлар доирасида унинг компонентлари (турли даражада ва аспектларда) тадқиқ этилган. Айниқса, ўтган асрнинг 80 — йилларига келиб, қишлоқ жойларни (ҳудди шаҳар жойлари каби) ҳар томонлама ўрганишнинг зарурлиги кўпчилик мутахассислар (С.А.Ковалев, А.И.Алексеев) томонидан таъкидланган эди.

Агарда, жамиятнинг ҳудудий ташкил этилишини шартли равишда шаҳар ва қишлоқ жойларга ажратсак, у ҳолда уларни нафақат алоҳида — алоҳида, балки комплекс ва ўзаро алоқадорликда илмий —тадқиқ этии мантиқан мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ жойлар — бу шаҳарлардан ташқаридаги аҳоли яшайдиган барча жойлардир (Ковалев, 1980, 6.173). Қишлоқ жойларга берилган бундай қисқа ва лўнда таърифни В.А.Максимов (1992, б. 8) янада ривожлантиргани ҳолда, ун табиий шароит ва ресурслар, қишлоқ аҳолиси ва унинг ўзига хос турмуш тарзи, одамлар меҳнати натижаси — турли туман асосий фондлар, қишлоқ аҳолисининг ишлаб чиқаркш фаолияти кабилар билан бойитди (1 — расм).

1 — расм. Қишлоқ жойларнинг тузилиши ва унинг элементларини ўзаро алоқадорлиги.

1 – расм. Қишлоқ жойларнинг тузилиши ва унинг элементларини ўзаро алоқадорлиги.

Қишлоқ жойларнинг бирламчи ижтимоий вазифаларидан бири қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришдан иборат. Бу эса қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ барча ишлаб чиқариш тармоқларини аввалроқ илмий ўрганилишига асос бўлади. Аммо, шунга қарамай, қишлоқ жойларнинг асосий ижтимоий моҳиятини фақатгина, қишлоқ хўжалиги ёки қишлоқ аҳолиси билангина тушунтириш ҳам мантиқан тўла маъно касб этмайди. Бунинг учун уларнинг табиий, ижтимоий — иқтисодий, демографик ва ҳатто экологик хусусиятларини ҳам тўла қамраб олиш керак. Буларнинг барчасини ўзида мужассам этган том маънодаги илмий тадқиқотлар бугунги кун талабига жавоб бера олади.

Қишлоқ жойлар мавжуд барча белгилари ва ривожланиш хусусиятларига кўра минтақавий тафовутларга ҳам эга. Шунингдек, улар турлича вазифаларни ҳам бажарадилар. Қишлоқ жойларнинг асосий вазифаларидан бири — бу (1) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қисман уни қайта ишлашдан иборат. Ушбу вазифа бошқаларга кўра кўпроқ қишлоқ жойлар учун ҳослиги билан ажралиб туради. Маълумки, қишлоқ хўжалиги ерлари, ўрмон хўжалиги ва ёкоч тайёрлаш, овчилик, балиқчилик каби тармоқлар асосан қишлоқ жойларда мужассамланган. Қишлоқ жойларнинг рекреация функцияси (2) — кўпроқ шаҳар аҳолисига хизмат қилади. Қишлоқ жойлар шаҳарликлар учун дам олиш масканлари ролини ўйнаса, қишлоқ аҳолисининг ўзи учун яшаш жойларидан иборат бўлиб ҳисобланади. Ҳозирда хўжаликнинг муҳим тармоқига айланиб бораётган рекреация хизматининг кўплаб муассасалари (дам олиш

зоналари, уйлари, болалар лагерлари, турбазалар, санатория ва пансионатлар) қишлоқ жойларда вужудга келтирилди.

Қишлоқ жойлар коммуникация элементларининг «коридори» вазифасини (3) ҳам бажаради. Зеро, автомобил, темир йўл, қувур йўллари, дарё транспорти, электр узатиш линиялари ҳам айнан қишлоқ жойлар орқали ўтади. Уларнинг иш шароитларини таъминлаб туриш ҳам қишлоқ жойларнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Қишлоқ жойлар шаҳарларни меҳнат ресурслари билан таъминлашда (4) ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқ жойларда айрим «шаҳар, \ик» хўжалик тармоқлари (5) ҳам жойлашган. Улар жамласига, қазиб олувчи (қурилиш материалларини қазиб олувчи карьерлар, конлар) ва қайта ишловчи саноатнинг айрим кичик корхоналари киради. Бундай корхоналар ўз хажмларининг кичиклиги сабабли шаҳар ҳосил қилишга ожизлик қиладилар. Ўрмон хўжалиги ва ёғоч тайёрлаш ҳам қишлоқ жойларга хос функциялардан (6) биридир. Қишлоқ жойларнинг табиатни муҳофаза қилиш функциясида (7) - С.А.Ковалев икки турини ажратади: 1) табиатни муҳофаза қилувчи тадбирлар (қўриқхоналар, заказниклар, миллий парклар); ва 2)шаҳар чиқитларининг «қабристон» сифатида. Қишлоқ жойлар овчилик ва балиқчилик хўжаликларини (8) ривожлантиришда ҳам катта аҳамиятга эга. Шунингдек, Т.И.Заславская уларнинг «тарихий — маданий» функциясини (9) ҳам ажратади (1978, с.30). Бунда у қишлоқ аҳолисининг табиий тақрор барпо бўлиши ва унинг маданий —маънавий эҳтиёжларини қондирилишини таъкидлаган.

Қишлоқ жойларнинг жамиятда тутган ўрни, роли ва аҳамияти ўларнинг бажарадиган вазифаларидан ҳам аён бўлади. Юқорида уларнинг ташқи вазифалари айтиб ўтилди, холос. Шунга қарамай, улар турли — туман ва бир —биридан фарқланади. Уларни ўзаро боғловчи, уйғун ҳолда ривожланишини таъминловчи ҳудудий бирикма эса қишлоқ жойлардир.

3. Қишлоқ жойларни географик ўрганиш

Қишлоқ жойларни кўпчилик фан тармоқлари ўрганади. Аммо, география учун у «хос» тадқиқот объектидир. Қишлоқ жойлар ҳудуди ва унда мужассам бўлган барча воқеа — ҳодисалар муайян бир шароитларда вужудга келган, шаклланган ва ўзининг ривожланиш қонуниятларига эга. Уларнинг ҳудудий қирраларини очиб бериш, қонуниятларини аниқлаш ва ҳулосалар олиш энг аввало географларнинг вазифасидир.

Қишлоқ жойларни географик тадқиқ этишнинг методологик муаммоларидан бири —уни ўрганишдаги турли йўналишларни ўзаро нисбати ва боғлиқлигидир (Алексеев, 1990. б. 20).

Иқтисодий йўналиш қишлоқ жойларни ўрганишда ҳозирга қадар анъанавий бўлиб келмоқдд. Бунда моддий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги масаласига катта эътибор қаратилади. Шунингдек, қишлоқ жойларнинг бошқа барча элементларини (хизмат кўрсатиш соҳалари, аҳоли ва унинг жойлашуви, табиий шароит ва ресурслар) моддий ишлаб чиқаришга таъсири ва уларни иқтисодий баъолаш масалалари ҳам ўрганилади. Сўнгги

йилларда қишлоқ жойларни социал—географик жихатдан тадқиқ этиш ишлари кучаймоқда. Уларни асосий мазмуни эса қишлоқ жойларнинг барча қирраларини аҳоли ва унинг турмуш шароитлари ва фаолияти нуқтаи — назаридан баҳолашга қаратилган.

Бугунги кунга келиб, қишлоқ жойларни тадқиқ этишнинг айтиш мукинки, янги, экологик — географик йўналиши шаклланмоқда. Бундай тадқиқотларнинг марказида хўжалик ва аҳолининг табиий муҳит билан ўзаро алоқадорлиги ва унинг ўзгаришлари, ландшафтларнинг инсон таъсирига чидамлилиги ва бошқа масалалар ётади.

Қишлоқ жойларнинг барча элементларини юқоридаги уч йўналиш бўйича бир хилда ўрганилган деб бўлмайди. Қишлоқ хўжалигидан ташқари моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа элементлари, ва шунингдек хизмат кўрсатиш соҳалари яхши ўрганилмаган. Умумий тарзда, қишлоқ жойлар ва унинг элементларини иқтисодий, социал ва экологик йўналишларга асосланган ҳолда географик тадқиқ этишни қуйидагича тасвирлаш мумкин (3 — жадвал).

Қишлоқ жойлар ва айниқса қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитлари ва ҳаёт тарзи, қадриятлари, анъана ва урф — одатлари географик жихатдан яхши ўрганилмаган.

Қишлоқ жойларни социал — географик тадқиқ этиш, аввало ушбу жойларни аҳолининг ҳаёт шароитлари ва турмуш тарзи томонидан амалга оширилади. Бундай тадқиқотларнинг аҳамияти айниқса, ҳозирги даврда ошиб бормоқда. Қишлоқ жойларда олиб бориладиган социал — географик тадқиқотлар, аввало, бу ерларда яшовчи аҳолининг таркиби ва тадрижий ўзгаришларини, табиий, ишлаб чиқариш ва бошқа ҳаёт шароитларини, турмуш тарзини ҳамда уларни аҳолининг онгида қандай акс этиши масалаларини қамраб олиши лозим.

Қишлоқ жойларни географик тадқиқ этишнинг муҳим илмий — амалий қирраларидан бири — уларни тур(тип)лар ва табақалар(класслар)га ажратишдир. Бундай тадқиқотлар айрим олимлар томонидан бажарилган ҳолос. Уларнинг илмий асосларини мукаммаллаштириш, такомиллаштириш муҳим масалалардан биридир.

Турдош фан соҳалари вакиллари билан ҳамжиҳатликда қишлоқ жойларни мураккаб табиий — социал — иқтисодий тизим сифатида географик жихатдан ўрганишнинг методологик ва методик масалаларига қуйидагилар қиради: қишлоқ жойларнинг таркиби ва чегараларини аниқлаш; қишлоқ ва шаҳар жойларининг ўзаро алоқадорлиги, айирбошлашуви, уларнинг функцияларини

Қишлоқ жойларда географик тадқиқотларнинг тематикаси

Тадқиқот йўналиш лари	Қишлоқ жойларнинг элементлари					
	Табиат	Хўжалик				Аҳоли
		Қишлоқ хўжалиги	Саноат, қурилиш, транспорт, ўрмон хўжалиги	Илмий тадқиқот ва кадрлар тайёрлаш	Хизмат кўрсатиш соҳалари (ХКС)	
Иқтисоди й	Табиий шароит ва ресурслар ни иқтисодий баҳолаш	Қишлоқ хўжалигини оқилона хўудий ташкил этиш	Уларни оқилона жойлаштириш; АСК таркибида қишлоқ хўжалиги ва бир — бири билан ва шунингдек, қишлоқ жойларининг табиий ҳамда меҳнат ресурсларидан ўзаро фойдаланишдаги алоқалари	Қишлоқ жойларда уларни оқилона жойлаштириш	ХКСнинг хўудий ташкил этиш шакллари иқтисодий самарадорлиги. ХКСни кадрларнинг таркиби ва таъминланганли — гига таъсирини аниқлаш.	Меҳнат ресурслари сони ва улардан фойдаланиш Аҳолининг меҳнат малакалари
Социал	«Табиатга яқинлиги» ни қишлоқ жойларни нг ўзига хос	Қишлоқ хўжалигида меҳнат шароитлари тавсифи ва уни	Меҳнат шароитлари ва тавсифи бўйича қишлоқ хўжалиги билан ўзаро муносабати. Аҳолининг таркиби	Уларни аҳолининг таркиби ва турмуш тарзига таъсири	Аҳолини ижтимоий хизматлар билан таъминланиши. ХКСни аҳолининг	Аҳолининг таркиби, турмуш тарзи ва шароитлари. Яшаш муҳитини

	жиҳати эканамги. Табиатни аҳолининг турмуш шароит — лари ва турзига таъсири	аҳолининг таркиби ва турмуш тарзига таъсири	ва турмуш тарзига таъсири		турмуш шароитлари ва тарзига эҳтиёжларини шаклланишига таъсири	аҳоли томондан қобул қилиниши Аҳолининг қадриятлари анъана ва урф — одатлари
Экологик	Ландшафт нинг ўзгарган — лик ва ифлосланг аник даражаси. Унинг ўз — ўзини тозалаш қобилияти	Қишлоқ хўжалиги ва табиатнинг ўзаро алоқадорли — ги. Табиий муҳитни ўзгариши ва ифлослани — ши.	Уларни табиий муҳитга таъсири. Табиатни автотранспорт саноат томондан ифлосланиши.	Табиий муҳитга таъсири: махсус фойдаланилади ган жойларни вужудга келтириш	Табиий муҳитга таъсири: ноншлаб чиқариш оқавалари, ёғоч тайёрлаш, сув таъминоти бошқалар.	Майиний фаолият ва дам олиш жараёнида аҳолини табиий муҳитга таъсири

Манба: Алексеев А.И. 1990 с.22 — 23.

хозир ва келажакда ўзаро бир —бирини тўлдириши; қишлоқ жойларни географик жихатдан ўрганишда иқтисодий ва социал жихатларни уйғунлаштириш; қишлоқ жойларни турларга ажратиш; турли типга мансуб қишлоқ жойларнинг ижтимоий — иқтисодий ривожланиш жараёнларини таҳлил ҚИАИШ ва келажак ривожланишини аниқлаш.

Кўрсатиб ўтилган масалалар қишлоқ жойларни комплекс илмий — тадқиқ этишнинг муҳим жихатларини қамраб олади. Шунинг билан бирга ҳозирги, янги иқтисодий негизларга ўтиш давридаги ўзгаришлар (мулкчиликнинг шаклланиши, кўп укладли иқтисодиёт ва б.) қишлоқ жойларни комплекс ўрганишда эътиборга олиниши лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Қишлоқ жойларнинг таърифини айтинг.
2. Қишлоқ, жойларни географик ўрганишда аввало нималарга эътибор берилади?
3. Қишлоқ жойларни географик ўрганган олимлар ва уларнинг асарларини санаб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абрамов М.А. География сервиса (Сфера обслуживания в СССР).- М.:Мысль, 1985,
2. Агафонов Н.Т. Задачи советской социальной географии на новом этапе// Проблемм социальной географии СССР и зарубежных стран. Л., 1985.
3. Азимов Ш. Социал — иқтисодий география: моҳият, мақсад ва вазифалар/УЎзбекистон Республикасининг иқтисодий ва геоэкологик муаммолари. Т., 1994.
4. Акрамов З.М. Истиклол ва география./ Ўзбекистон

- Республикаси География жамияти IV съезди материаллари. I қисм. —Т., 1995.
5. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь.-М.:Мысль, 1983.
 6. Алексеев А.И. География сельской местности. М., 1989
 7. Алексеев А.И. Многоликая деревня: (население и территория).- М.:Мысль, 1990.
 8. Алексеев А.И., Ковалев С.А., Максимов В.А. Основные вопросы географического изучения сельской местности // Сельская местность: территориальные аспекты социально-экономического развития Уфа, 1983.
 9. Алексеев А.И., Ковалев С.А. Ткаченко А.А. География сферы обслуживания. Калинин, 1988.
 10. Лсанов Г.Р. Аҳоли географияси. Т.: Ўқитувчи, 1978.
 11. Асанов Г., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси.—Т.: Ўқитувчи, 1994.
 12. Баранский Н.Н. Становление советской экономической географии: Изб.тр.-М.:Просвещение. 1980.
 13. Бўриева М.Р. Оила демографияси. Т., 1997.
 14. Вайтекунас С. Территориальная организация социальной инфраструктуры Аналитический обзор.-Вильнюс, 1985.
 15. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии.-М., Мысль, 1989.
 16. Вопросы географии М., 1947, №5.
 17. Вопросы географии М., 1980, №15.
 18. География сферы обслуживания. Метод. указ.-Минск, 1987.
 19. Заславская Т.И. Сельский сектор как объект долгосрочного социального прогнозирования. Новосибирск, 1978.
 20. Зиямухамедов Б. Рекреационная география в унинг муаммолари (Ўзбекистон мисолида). —Т., 1983.
 21. Иванов В.Н. Социология сегодня. -М.: Наука, 1989.
 22. Йўлдошев Ж.Ғ. Хорижда таълим. Т.: «Шарқ», 1995.
 23. Кабо Р.М. Природа и человек в их взаимных отношениях как предмет социально-культурной географии.-Вопросы географии, сб. №5 М., 1947.
 24. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т., Ўзбекистон, 2000.
 25. Ковалев С.А. Изучение сельской местности в экономической и социальной географии//Вопросы географии. Сб. 115. 1980.
 26. Комилова Н.Қ. Нозогеографическая ситуация в Бухарской области (территориальные аспекты заболеваемости населения). Автореф. дисс. на соиск. канд. геогр. наук. Т., 1999.
 27. Когшов В.А. География населения: Учеб. пособие.-М., 1999.
 28. Лавров С.Б. Аспекты западной социальной географии// Вопросы географии. Сб. 115. 1980.

29. Лавров С.Б., Сдасюк Г.В. Современная экономическая и социальная география. М., 1980.
30. Лавров С.Б., Анохин А.А., Агафонов Н.Т. Социальная география: проблемы становления научного направления // Социальная география СССР (проблемы методологии и теории). Л., 1984.
31. Лёш А. Географическое размещение хозяйства.-М., 1959.
32. Максимов В.А. География сельской местности (проблемы и методы исследования). Уфа, 1992.
33. Максимов В.А. Экономико-географическое изучение сельской местности. Уфа, 1985.
34. Манак Б.А. Методика экономико-географических исследований: (Учеб.пособие для геогр.спец.ун-тов). Мн.: «Университетское», 1985.
35. Медицинская география и здоровье: Сб.науч.трудов.-Л.:Наука, 1989.- (Современные проблемы географии).
36. Мересте У. Становление системной концепции предмета географии.-Учен.зап.ТГУ. Труды по географии. Тарту, в.т. 623.
37. Мересте У.И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории. М., 1984.
38. Меркушева Л.А. География сфер обслуживания населения: теория и методология.-Красноярск, 1989.
39. Методология и методика системного изучения советской деревни. Новосибирск, 1980.
40. Назаров Б.П., Вольфсон И.Г. Развитие сфер обслуживания в условиях региона Узбекистана (Вопросы теории и практики.-Т., 1977).
41. Назаров М.И. Қишлоқ жойларда аҳолига тиббий хизмат кўрсатишнинг ҳудудий ташкил этилиши (Наманган вилояти мисолида), геогр. фанлари номзоди илмий даража олиш учун ёзилган дисс. Т.,1996.
42. Ныммик С.Я, Соотношение экономической, социальной и социально-экономической географии. Материалы научного совещания. Тарту, 1979.
43. Оллоёров Н.Қ., Жўраев Т.Т. Ижтимоий инфраструктура: унинг моҳияти, ривожланиши ва истиқболлари. Т., 1992.
44. Ота — Мирзаев О.Б., Қаюмов А.А. Ижтимоий география: кеча, бугун, эртага//Ўзбекистон Республикаси География жамияти IV съезди материаллари. 1 қисм,—Т., 1995.
45. Покшишевский В.В. Население и география: Теоритические очерки. М., 1978.
46. Проблемы социальной географии СССР и зарубежных стран.Сб.науч.трудов. Л., 1985.
47. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современную религии. Учеб.пособие для вузов. —М., 1996.
48. Райтвийр Т.В. Вопросы формирования социальной географии в системе географических наук// Социальная география СССР (проблемы методологии и теории). Л., 1984.
49. Рывкина Р.В. Образ жизни сельского населения. Новосибирск. 1979.

50. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история. теория, методы, практика.- М., 1973.
51. Саушкин Ю.Г. Аспекты советской социальной географии//Вопросы географии. Сб.115. 1980.
52. Солиев А.С. Социал географиянинг баъзи бир масалалари // Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва геоэкологик муаммоалри. Т.,1994.
53. Соляев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. — Т., 1995.
54. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амоллий маса/уалари. Т., 1999.
55. Социально-демографическое развитие села: региональньт анализ. Под.ред. Т.И.Заславской, И.Б.Мучника.-М, 1980.
56. Социальная география СССР (проблемы методологии и теории). Сб.науч.трудов. Л., 1984.
57. Тенденции и пути дальнейшего развития сферьг обслуживания Узбекистана(обзор). Абдурашидов Б.А.-Т.:УзНИИНТИ, 1988.
58. Тухлиев Н, Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. Т., 2000.
59. Теоретические основы рекреационной географии. М., 1975.
60. Царфис П.Г. Рекреационная география СССР.- М.: Мисль. 1979.
61. Хорев Б.С. Территориальная организация общ,ества.- М., 1981.
62. Шадиметов Ю. Введение в социэкологию: Учеб.для вьюш. Учеб. заведений. Ч 1.-Т.: Укитувчи, 1992.

СЎЗ БОШИ

3

БИРИНЧИ БОБ. ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯНИНГ
ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

5

ИККИНЧИ БОБ. АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ

17

1. Аҳоли географиясининг предмети, вазифалари ва

17

фанлар тизимида тутган ўрни

2. Аҳолининг географик ўрганилиши.

20

3. Аҳолининг тадрижий ўзгариши, жойлашуви ва

21

такрор барпо бўлиши

4. Ўзбекистон аҳолиси

26

УЧИНЧИ БОБ. ТИББИЁТ ГЕОГРАФИЯСИ

30

1. Тиббиёт географиясининг объекти, предмети ва вазифалари

30

2. Нозогеография

33

ТЎРТИНЧИ БОБ. РЕКРЕАЦИЯ ГЕОГРАФИЯСИ

40

1. Худудий рекреация тизими — географиянинг ўрганиш объекти
сифатида 40

2. Худудий рекреация тизимларини шаклланишига таъсир этувчи омиллар

45

8. Ўзбекистон худудий рекреация тизимлари

47

БЕШИНЧИ БОБ. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ
СОҲАЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИ

50

1. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари
географиясининг объекти ва предмети

50

2. Хизмат кўрсатиш соҳаларининг таркиби

55

3. Хизмат кўрсатиш соҳаларини худудий ташкил этиш масалалари

62

ОАТИНЧИ БОБ. ТАЪЛИМ ГЕОГРАФИЯСИ

66

1. Таълим географияси, унинг объекти ва предмети
66

2. Ўзбекистон таълим тизими
68

3. Мактаблар географияси
72

ЕТТИНЧИ БОБ. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАР ГЕОГРАФИЯСИ
75

1. Қишлоқ жойлар географиясининг вужудга келиши.
75

2. Қишлоқ жойлар географик тадқиқотларнинг объекти сифатида.
77

3. Қишлоқ жойларни географик ўрганиш
80

Фойдаланилган адабиётлар.